

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU İKTİSADI ANABİLİM DALI

**KALKINMACILIK BAĞLAMINDA MISIR'DA NASIR DÖNEMİNİN EKONOMİ-
POLİTİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İnayet AKSU

İSTANBUL

2006

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU İKTİSADI ANABİLİM DALI

**KALKINMACILIK BAĞLAMINDA MISIR'DA NASIR DÖNEMİNİN EKONOMİ-
POLİTİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İnayet AKSU

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Tiğınçe OKTAR

İSTANBUL

2006

ÖNSÖZ

Nasır dönemi Mısır, tercih ettiği siyasal duruş ve ekonomik uygulamalarla hem Ortadoğu'da hem de Üçüncü Dünya ülkeleri arasında öne çıkarak, *Nasırizm* denilen bir modeli oluşturmuştur. Ekonomik uygulamada ulusal pazarın korunması ve sanayileşmenin tercih edilmesi, uluslararası alanda ise bağımsız bir politikanın izlenmesi Nasır döneminin belirleyenleridir. Ayrıca Arap ulusçuluğunun ve modernizminin de *Nasırizm*'le birlikte önemli farklılaşmalar yaşamıştır. Ulus-devletin ve *Bağlantısızlar*'ın yeniden tartışıldığı bir süreçte hazırlan bu tez, Mısır örneğinden hareketle, devlet, kalkınma ve Üçüncü Dünya kavramlarıyla ilgilenmektedir.

Tezin ön hazırlığında ve yazım aşamasında önemli katkılar sunan danışmanım Prof. Dr. Tiğınçe Oktar ile Yrd. Doç. Dr. Suat Yavuz ve Yrd. Doç. Dr. İ. Murat Bozkurt'a çok teşekkür ederim. Naki'yi, sağladığı rahat çalışma koşulları için anmak isterim. Sevinç, Noémi ve Umut katkılarıyla üzerimdeki yükü önemli oranda azalttılar. Ve elbette, Atlantik ötesinden gönderilen yardımların sahibine teşekkürüm bakidir.

İstanbul, 2006

İnayet Aksu

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
DEVLET VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA KALKINMACILIĞI	
A. Azgelişmişlik ve Kalkınma.....	4
B. Kalkınma Teorileri.....	12
1. Ortodoks Teoriler.....	12
a) Tarihsel Gelişim Teorisi.....	14
b) Sınırsız Emek Arzı İle Kalkınma Teorisi.....	16
c) Fakirliğin Kısır Döngüsü Teorisi.....	16
d) Büyük İtiş Teorisi.....	17
e) Kalkınma Kutupları Teorisi.....	17
f) Ortodoks Teorilerin Genel Eleştirisi.....	17
2. Bağımlılık Teorileri.....	19
a) Ekonomik Azgelişmişliğin Nedeni.....	22
b) Azgelişmişliğin Gelişmesi.....	22
c) Tıkanmış Kalkınma.....	23
d) Eşitsiz Değişim.....	24
e) Wallerstein ve Sistem Olarak Dünya Düzeyi	25
f) Bağımlılık Okulu Üzerine Genel Değerlendirme.....	26
C. Devlet Üzerine Tartışmalar.....	27
D. İki Gölge Arasında: Üçüncü Dünya ve Kalkınmacılık.....	35
1. Bandung Öncesi Gelişmeler.....	36

2. Asya Sosyalist Konferansı.....	37
3. Üçüncü Dünya Zirvesi: Bandung Konferansı.....	38
a) Katılımcılar ve Eğilimler.....	38
b) Sonuç Bildirgesi.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN NASIR'A MISIR

A. Mehmet Ali Paşa Dönemi.....	45
C. Mısır'da Modern Siyasi Hareketler	47
E. Hür Subayların İktidara Gelişi.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NASIR REJİMİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ

A. Toprak Reformları.....	58
1. Birinci Toprak Reformu.....	58
2. İkinci Toprak Reformu.....	63
B. Sermaye Birikimi ve İç Sınıfsal Yapı.....	65
C. Nasır Rejiminin Çözülüşü.....	74
SONUÇ.....	77
KAYNAKÇA.....	80

Kalkınmacılık Bağlamında

Mısır'da Nasır Döneminin Ekonomi-Politiği

GİRİŞ

Mısır'da Nasır dönemi ekonomi politikalarının tez konusu olarak tercih edilmesinde üç temel etkenin belirleyici olduğunu belirterek başlamak istiyoruz.

Bunların ilki, Nasır döneminin Ortadoğu'da 1960'lardan başlayarak, 1980'lerde hız kazanan neo-liberal dalgaya kadar olan süre boyunca, belirleyici, yönlendirici özellikler kazanarak, kendi konjonktürü içerisinde ciddi ekonomik tartışmalara yol açması ve hatta "Nasırizm" diye adlandırılabilen bir ekonomik uygulamanın orijinini taşımasıdır.¹ 1952'de ordunun müdahalesiyle Devlet Başkanlığı'na gelen Cemal Abdül Nasır'ın tercih ettiği ekonomik politikalar, Arap modernizminin en etkili uğraklarından birini oluşturuyordu. Arap modernizmi II. Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden yıllarda, kendisini Arap ulusçuluğu ve birliği biçiminde, daha çok siyasal başlıklarla ifade etmeye başladı. Birleşik Arap ulusu ve tek devlet savunusuna dayanan bu siyasal başlıklar özellikle Mısır'da yoğunlaşmıştır. Mısır'ın o dönemdeki hem ekonomik gelişmişlik düzeyi, hem de entelektüel atmosferi, neden Mısır sorusunu cevaplamaya olanak sağlayacak verilerle yüklüdür.

Nasırcılık'ın Mısır'dan başlayarak Ortadoğu'da belirleyici siyasi ve ekonomik merkez haline gelmesinde de Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak, yapısal düzeye ulaşan ekonomik gelişmişlik ve buna eşlik eden siyasi ve hukuki kurumların varlığı etkili olmuştur.²

---

¹Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alagon, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.470.

²Hourani, s.334.

Mısır'ın Mehmet Ali Paşa dönemindeki ekonomik girişimleri ve Osmanlı İmparatorluğu'dan görece bağımsızlık kazandıktan sonra Avrupa, özellikle de Fransa ve Britanya ile geliştirdiği ekonomik ilişkileri, 1960'larda en ileri düzeye ulaşan Mısır kalkınmacılığının incelemeye değer uğraklarını oluşturmaktadır. Tezin II. Bölümünde başlıklarını sunduğumuz tarihsel gelişme uğrakları ele alınacaktır.

Nasır dönemi kalkınmacılığının araştırma konusu olarak tercih edilmesinde ikinci neden de küresel düzeyde son yirmi yılda yaşanan ekonomik ve siyasi alt-üst oluşlardan sonra kalkınmacılığın akademik ve pratik alanda yeniden tartışılmaya başlanmasıdır.

II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu yıkımın ardından, dünya ekonomisi hızlı bir büyüme eğrisi çizmeye başladı. Üretim ve istihdam artıkça arttı. Kapitalizm ve sosyalizm arasında derinleşen rekabet, büyüme ve üretim artışında hızlandırıcı bir etkiye dönüştü.³ İki sistem arasındaki yarılma dünyayı da iki farklı uca itti. Her iki sistem de kendi kalkınmacılığını ve büyümesini beraberinde getirdi.

İki sistem arasında, siyasi ve ekonomik başlıkların belirleyiciliğinde devam eden hegemonya yarışının ortasında, dikkatleri hemen üzerine çeken bir Üçüncü Dünya'dan bahsedilmeye başlandı. Kalkınma İktisadı adı verilen bir disiplin ve bu disiplin perspektifleriyle oluşturulan ekonomik politikalar, Doğu Asya ve Afrika'da sosyal hedeflere ulaşılması bağlamında etkili sonuçlar verdi.⁴

Ancak 1970'lerin ortalarından başlayarak farklı tarihsel kesitlerde ve farklı nedenlerle ABD kökenli refah devleti, Sovyetler Birliği merkezli sosyalist devlet ve Avrupa'da etkili olan sosyal devlet tercihleri, arkalarında derin umutsuzluklar bırakarak, ağır yenilgiler aldılar. Bu yenilgilerin ardından oluşan

---

³ Çağlar Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.9.

⁴ Fikret Şenses, "Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?", *Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi* Yay. Hazır: Fikret Şenses, Çev. Sedef Öztürk 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 94.

ideolojik boşluğa neo-liberal tercihler hızla aktı. Özellikle 1980'den başlayarak Britanya, ABD ve Federal Almanya duraksamaksızın neo-liberal ekonominin en kestirme sonuçlarına ulaşmaya çalıştılar. Neo-liberal ekonominin kendi mantık sistemi içerisinde bakıldığında da hedeflenen başarıya ulaşıldı. Başarının ölçütü devletin küçültülmesi olunca, buna, devlet tarafından desteklenen sosyal alanın, maddi koşulların olanak tanıdığı ölçüde, daraltılmasıyla varıldı. İleriki bölümlerde üzerinde ayrıntılarıyla durmaya çalışacağımız Üçüncü Dünya'da büyük ekonomik sistemlerin yaşadığı kriz ve yenilgiden kaçamadı. Bugün ise son yirmi yıldır uygulanmaya çalışılan neo-liberal politikaların sınırlarına varılmış durumda. Bu nedenle, yeni dönem için düşünülen alternatifler arasında yakın zamana kadar gözden düşmüş olan kalkınmacılık ve planlama da bulunmaktadır.

Üçüncü neden ise daha teorik sayılabilecek bir içeriğe sahiptir. Düşünülen tarihsel kesitte Mısır, devlet merkezli bir kalkınmacılıkla devletin temel özelliklerini kazandığı, politik-ekonomik tercihlerini kesinleştirdiği ve toplumsal yapıya iyiden iyiye yerleştiği dönem olmuştur. Dolayısıyla, bu tarih aralığı incelendiğinde elde edilen sonuçlar, özellikle devlet teorisi ve devlet-ekonomi ilişkisi bağlamında, daha genel değerlendirmelere olanak sağlayacaktır. Çalışma sadece olgusal verilerin derlenmesi ve tasnifinin ötesine ulaşmaya çalışacak, bu alandan gerçekleştirilmiş teorik modellemeler tezde ele alınacaktır. Bu bağlamda devlet teorisi alanındaki literatür taranarak özellikle Marksizm içi teoriler değerlendirilecektir. Böylelikle, yapısal faktörler ve sermaye birikim süreci ile devletteki değişimin nedenlerini anlamlandırmaya çalışacağız. Burada iç sermaye dinamiklerinin gelişimi ve 1952 askeri darbesinden sonraki çıkış ile devletin ekonomik tercihleri ve kurumsallaşması arasındaki örtüşme ve/veya gerilim resmedilmeye çalışılacaktır. Özgül bir toplumsal formasyon olarak Nasır dönemindeki Mısır, ekonomi, politika ve ideoloji üçlüsü içinde bir bütünlükle ele alınırken daha çok izlenen ekonomik politikalar ve kurumsal değişimler üzerine durulacaktır. Yine burada Nasırcılık'ın sözü edilen toplumsal bütünlük içindeki ağırlıklı konumunun koordinatları belirlenmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA KALKINMACILIĞI

A. Azgelişmişlik ve Kalkınma

Nasırcılık'ı düşünmek ve onu anlamlandırmaya dönük çabanın giriş bölümü, kaçınılmaz olarak, devlet ve devletin Üçüncü Dünya kalkınmacılığında oynadığı rol olarak düşünülmüştür. Bu bölüm, Nasırcılık'ı yorumlamada, resmin arkasına bakmak olarak da değerlendirilebilir.

Hiç kuşkusuz devlet ve Üçüncü Dünya kavramlarının, adı geçen bölümün sınırlı çerçevesinde doyurucu biçimde aktarılması olanaklı değildir. Bununla birlikte, Nasırcılık'ın siyasal ve ekonomik referansları dikkate alındığında, Nasırcılık'ın Arap dünyası ve Bağlantısızlar içinde oynadığı hem ekonomik, hem de siyasal başlıklardaki öncülüğü arka planda görünür kılmadan, bütünlüklü bir anlama kavuşturulması gerçekçi görünmemektedir.

Hür Subaylar diye anılan asker kadronun, 1952'de Mısır'da devlet yönetimine bir darbeyle egemen olmalarından başlayarak, Nasır döneminin, bağımsızlıklarını II. Dünya Savaşı içinde ya da onun hemen sonrasında kazanarak, Sovyetler Birliği'nin etkisine giren ve daha sonra kendilerini Bağlantısızlar Hareketi olarak örgütleyen ülkelerin siyasi ve ekonomik dönüşümleriyle iç içe görünmesi, bizi Üçüncü Dünya'yı düşünmeye itmiştir.

Bu bölüm iki başlık altında aktarılacaktır: Birincisi II Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda hızla popüler olan ulusal kalkınmacılıkta devlete yüklenen anlamdır. Savaştan bağımsızlıklarını kazanarak çıkan ülkeler, SSCB ve ABD arasında oluşan sistemsal rekabetin oluşturduğu gerilim içinde, kendilerine

sonradan Üçüncü Dünya denilecek, ekonomik ve siyasal alan oluşturma yoluna girmişlerdir.⁵

Üçüncü Dünya'nın kuruluşu diye adlandırılan Bandung Konferansı (1955) kalkınmacılık hedeflerinde devleti yeniden düşünmemizi zorunlu kılmıştır.⁶ İleriki bölümlerde kısa tarihini de vermeye çalışacağımız Üçüncü Dünya ülkelerinin kendilerine özgü ekonomik yapıları, uzun sömürgecilik geçmişleri, dünya kapitalizm haritasında hem çevrede, hem de belirsiz renklerle yer almaları bu dünya devletlerini, siyasal bağımsızlıklarını kazandıktan sonra klasik uygulamaların dışına çıkmaya itmiştir.

Az gelişmiş toplumsal formasyona sahip bu ülkelerin temel yönelimi kalkınmacılık ve modernleşmedir. Kalkınmacılık ve modernleşme kavramlarının kesin ya da kesine yakın tanımlarına ulaşmak olanaklı değildir. Zaten biz Üçüncü Dünya ve Mısır bağlamında kalkınmacılığı anlamaya çalışırken, kavramın ilk anlamıyla, yani iktisadi ve sosyal değişimle ilgi boyutuyla ilgilenmekteyiz. Ancak kavramın ilk anlamı diyerek sınırlarını oluşturmaya çalıştığımız yerde daha da genişleyen bir sorunsalla karşılaşyoruz. Kalkınmayı temel bir yönelim olarak kabul etmiş ülkelerin nereye doğru kalkınacakları, Üçüncü Dünya kalkınmacılığıyla ilgilenen iktisatçıların ve diğer sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. Başka bir ilgi odağı ise kalkınmanın modernleşmeye yapı hazırlama girişimi olarak değerlendirildiği süreçtir. Modernleşme paradigmasıyla ülke gerçekliği arasında doğan gerilimin kalkınma planlarıyla aşılacağına dair somut tarihsel kesitlerdeki tutumlar da kalkınmacılık ve modernleşme başlığının alt sorunsalı olarak ele alınmaktadır.

---

⁵ Odette Guitard, *Üçüncü Dünya*, çev. Ahmet Angın, 1. Baskı, İstanbul: Akşam Kitap Kulübü, 1966, s.8.

⁶ Bandung Konferansı, Birmnaya, Seylan, Hindistan, Endonezya ve Pakista'nın çağrısıyla Afganistan, Suudi Arabistan, Kamboçya, Çin, Gana, Mısır, Habeşistan, Irak, İran, Japonya, Ürdün, Laos, Lübnan, Liberya, Libya, Nepal, Filipinler, Siam, Sudan, Suriye, Türkiye, Kuzey Kore, Güney Kore ve Yemen'den oluşan 29 ülkenin katılımıyla 18 Nisan 1955'te Endonezya'da gerçekleşen ve daha sonra Bağlantısızlar Hareketi olarak anılacak ülkelerin ilk çalışmasıdır.

Kalkınmayı temel bir yönelim olarak kabul etmiş ülkeler nereye doğru kalkınacaklar? Ya da daha açık bir soruyla, bu ülkeler kalkınma yolunu tutarak modern kapitalizme mi eklemenecekler, yoksa bağımsız, ulusal bir iktisat mı yaratacaklar? Bu soruların cevapları ve yönelimlerin somut görünümüne geçebilmek için önce kalkınma kavramının genel evrimine ve kavramın hangi bağlamlarda kullanıldığına daha yakından bakacağız.

Az gelişmiş ülkeler II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından temel bir sorunla karşılaşmışlardır: Bağımsız iktisadi gelişme nasıl sağlanabilir? Siyasi bağımsızlık sağlandıktan sonra iktisadi bağımsızlığı da sağlamaya çalışmak hem siyasal hem de iktisadi olarak birincil görevleri olmuştur. Merkez kapitalist ülkelerin sömürgelerden çekilmesiyle birlikte, gelişmemiş bir sanayi, yetersiz altyapı, milli gelirin çok düşük oluşu, gelir dağılımındaki uçurum ve nüfusun belirleyici bölümünün geri tarımsal uğraşı, kalkınma hedefinin neden bu devletlerin ideolojik olarak da öncelikli hedefi olduğunu anlatmakta yetersiz kalabilir.⁷ Bu bağlamda, ulusal kalkınma söyleminin modern meşruiyetin temeli olduğunu savunan Ahmet İnsel, kalkınmanın ölçülebilir ekonomik verilerin ötesindeki anlamını öne çıkartarak siyasal ve ideolojik anlamına yaklaşmayı denemiştir. Ona göre, kalkınma simgeselinin en önemli özelliği var olanı dönüştürme amacı çerçevesinde, insanların arzuladıkları bir düzeni aramaları dinamiğini içinde barındırmasıdır.⁸ Tartışmasız ki, kalkınmacılığın ekonomik verilerle değerlendirilecek geniş ve anlamlı bir boyutu bulunmaktadır. Ancak kalkınmacılık bağlamında adı geçen ekonomik dönüşümlerin, üretim ve istihdamdaki artışın ötesinde, dönüşümün gerçekleştiği ülkede toplumsal hafızada algılanışı göz önünde tutulduğunda salt iktisadi veriler üzerinden kurulan bir yaklaşım yetersiz kalacaktır. İnsel, Marksist veya neo-klasik iktisatçıların iktisadi-toplumsal gelişmeyi iktisadi gelişmişliğe indirgediklerini, bunu da toplumların doğal ve içsel bir dinamiği olduğu biçiminde algıladıklarını

---

⁷ Nazım Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 1. Baskı, Ankara: Roma Yayınları, 2005, s.9-24.

⁸ Ahmet İnsel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 4. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2003, s.184.

vurgulayarak, onları eleştirmektedir.⁹ Levent Köker, Afrika ve Asya'nın Batılı olmayan toplumlarının Batılı düşünceye sahip siyasal elitleri, modern Avrupa'nın klasik demokratik geleneklerinden de önce, acil bir görev olarak kalkınma hedefini öne aldıklarını savunmuştur.¹⁰ Köker, Güney Amerika'yı da Afrika ve Asya'yla birlikte değerlendirerek, adı geçenlerin farklı toplumsal süreç ve yapılaraya sahip olmalarına karşın, belli bir tarih kesitinden sonra "ilerleme sendromu" içine girdiklerini belirtmektedir.¹¹ Yukarıda değinmeye çalıştığımız ve modern kapitalist ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki farktan doğan ideolojik gerilimi üstlenerek, kalkınmacılık hedefiyle total politikalar üretmeye çalışan Üçüncü Dünya devletleri Köker'e göre toplumsal ilerlemeyi, özellikle de iktisadi kalkınmayı hedeflemektedirler. Ancak dikkat çekici yorum daha sonra gelmektedir. Yazar Üçüncü Dünya popülizminin, "ileri" toplumların tüm özelliklerini değil, daha çok iktisadi fikirlerini benimseme eğiliminde olduğunu belirtmektedir.¹²

Devletin bu ülkelerde üstlendiği misyon ister kapitalist gelişmeyi hızlandıran bir motor olarak, isterse de halkçı-ulusal devlet olarak yorumlansın, devletin bu ülkelerdeki modernize edici varlığını yok etmeyecektir.

Elbette devletin kendisi ve kalkınmacılıktaki anlamı Bandung Konferansı'yla tartışılmaya başlanmamıştır. Konu, modern devletlerin varlıklarıyla birlikte incelenmeye başlanmış, özellikle de Marksizm ve sosyalizmin katkılarıyla devlet, iktisat tarihinin ve teorisinin temel sorunsallarından biri olmuştur.

Sorunsal, neo-liberal ekonominin 1970'lerin ortasından başlayarak yaptığı çıkışla birlikte bir dönem gözden düşmüş, ancak günümüzde yeniden hem siyasal programlarda hem de akademik alanda güncellik kazanmıştır. Az gelişmiş

---

⁹ İnsel, s.159.

¹⁰ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.55.

¹¹ Köker, s.107.

¹² Köker, s.115.

ülkelerde kronikleşen sosyal sorunlar ve Batı'da hızla artan işsizlik devleti bir kez daha sorumluluk almaya çağırılmaktadır.

Yukarıdaki çağrıdan önce, artık tarih olmuş bir deneyimin, Üçüncü Dünya deneyiminin, kalkınmacılık ekseninde devletle kurduğu özgün birliktelik ve bu özgünlük referans alınarak yapılan teorik tartışmalar bu bölümün birinci alt başlığını oluşturmaktadır. Devletin tartışılmasına modernleşme, ilerleme, kalkınma ve elbette toplumsal sınıflarla olan ilişkisi bağlamında devam edilecektir.

Ortaçağ Avrupa feodal düzeninden ve devamında kapitalizmin gelişim seyirinden farklı olarak, üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin Asya ve Afrika'da aldığı biçimler, bu kıtaların hangi ekonomik ve siyasi kavramlarla, nasıl modellerle açıklanacağı sorusunu teorik çalışmalarda güncel kılmıştır. Ancak, Asya ve Afrika'nın tanımlanması, adlandırılması ve tarihinin bir yerleştirmeye tabi tutulması uğraşı, kapitalizmin buralarda yol açtığı yapısal değişimler ve dünyanın birörneklemeye doğru giden evrimi yüzünden duraksamaya girmiştir.

Asya ve Afrika ülkelerinin sahip olduğu ekonomik ve sosyal gerçeklikle, modern Avrupa arasında oluşan yapısal farklılığa, kalkınma ve modernleşme hedefiyle devletin müdahale etmesi, bu hedeflerin devleti ekonomiyle ve toplumsal sınıflarla ezber uymayan biçimde bütünleşmesi devleti tanımlamak, onu ekonomi ve toplumsal sınıflar içinde yapılandırmak için eldeki kavramların yetersiz kaldığını göstermiştir.¹³ Tam da bu bağlamda, az gelişmiş ülke devletlerinin ekonomik ve siyasi projelerini nitelendirmede ciddi ayrılıklar yaşanmıştır. Bazı yazarlar bu devletlerin, ekonomiye ve toplumsal hayata belirleyici düzeyde müdahale etmesini, adı geçen kategorideki devletlerin, sermaye birikim sürecine katılarak, kapitalizmin gelişiminde ulusal ve bölgesel çapta hızlandıran etkiye yol açtıklarını, az gelişmiş ülke devletlerinin üstlendiği bu misyon karşısında, kapitalist gelişmişlik şemasında daha yukarılarda yer tutan

---

¹³Ahmet İnel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, Çev. Ayşegül Sönmezay, 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s.53-54.

devletlerin de, kendi yerlerini korumak için, daha etkin ve müdahaleci olmalarını beraberinde getirdiğini savunmuşlardır.¹⁴

Öbür taraftan, kapitalist merkezlerle siyasal bağlarını azaltan ya da tümüyle ortadan kaldıran az gelişmiş ülkelerin ise özgül bir kapitalist sermaye birikim süreci yaşadıklarına ilişkin savunular ise, Samir Amin gibi Üçüncü Dünya teorisyenleri tarafından dikkate alınmamıştır. Amin'e göre bir ilke seçim olarak kapitalist merkezlerle bağlantının kesilmesi gerekmektedir. Amin, halkçı-ulusal devlet adını verdiği modelle, değer in Üçüncü Dünya ülkeleri üzerinde oluşturduğu zorlamanın dışına çıkılarak, ulus ve halk ölçeğinde bir değer yasası geliştirmenin olanaklı olacağını savunmuştur.¹⁵ Amin'in ulus ve halk kavramlarını birlikte kullanması dikkat çekicidir. Yine, ulus ve halk ölçeğinde bir değer yasası geliştirme görevini, belli bir güce ulaşmış ulusal burjuvazinin yerine getirebileceği inancını taşıyormuşçasına, "burjuvazi bağlantıyı kesmek gücünden yoksunsa ve ancak bir halk ittifakı gerçek bir gelişme tasarısı için bunun vazgeçilmez bir şart olduğuna inanıyorsa..."¹⁶ diyerek ulusal burjuvaziye de bağlantıyı kesmek için göreve çağırarak yaklaşımı, ulus ve halk ölçeğinde alternatif bir değer yaratılması hedefiyle çelişik gibi durmaktadır.

Kalkınma iktisadının, iktisadın bir alt disiplini olarak Türkiye'de gelişmesine önemli katkılar koymuş Fikret Şenses ise gelişme iktisadının, az gelişmiş ülkelerin bilimsel alandaki sözcüsü olduğunu belirterek, bu iktisat anlayışının piyasa mekanizması yerine devleti, dünya ekonomisiyle uyum yerine de ulusal pazarı öne çıkartarak, hakim iktisat anlayışından ayrıldığını savunmuştur.¹⁷

---

¹⁴ Metin Çulhaoğlu, *Bin Yılım Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, 1. Baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, s. 192.

¹⁵ Samir Amin, *Avrupamerkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Çev. Mehmet Sert, 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s.216.

¹⁶ Amin, s.216

¹⁷ Yazar, kalkınma iktisadı kavramını yerine, gelişme iktisadını tercih etmektedir. İki kavram arasındaki farkın ve Türkiye'de gelişme iktisadı kullanımının eleştirisi için: Ahmet İnel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 4. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2003, s.156.

“Özellikle ilk on yıllardaki yaklaşımın, ekonomik gelişmeyi büyümeyle özdeşleştiren, büyüme için iç tasarruf ve dış yardımlar yoluyla hızlı sermaye birikimini ve devlet önderliğinde sanayileşme yoluyla hızlı yapısal değişimi amaçlayan bir yörüngeye oturtulduğu söylenebilir.”¹⁸

“Kalkınma mümkün değildir” teziyle radikal bir yaklaşım sergileyen Fikret Başkaya ise, 2. Dünya Savaşı’ndan hegemonik bir güç olarak çıkan ABD’nin, hızla yayılan komünizmin önünü kesmek için kalkınmacılık söylemine başvurduğunu dile getirmektedir.¹⁹ Yazara göre, beş yüz yıllık sömürgeciliğin oluşturduğu işbölümü radikal bir değişikliğe uğratılmadan kalkınmak olanaklı değildir. Dolayısıyla, kapitalizm mantığı içinde kalınarak kalkınmak olanaklı değildir. Ona göre, az gelişmiş ülkelerin trajik sonları da kalkınmanın olanaklı olmadığını göstermiştir.²⁰ Başkaya’nın, radikal bir dönüşüm olarak, Üçüncü Dünya’nın kuruluşu olarak görülen Bandung Konferansı’nı referans alması ise dikkat çekicidir.²¹ Yazar, “yeryüzünün lanetlileri” diyerek, ironik bir kullanımla adlandırdığı az gelişmiş ülkelerin, günümüz koşullarında Bandung’un ideallerinin de gerisine düştüklerini belirterek, dolaylı da olsa Bandung Konferansı’nı güncelleştirmek istemektedir.²²

Üçüncü Dünya’nın kuruluşu bölümünde bu tartışmalara daha yakından bakmayı deneyeceğiz.

Yukarıda değindiğimiz yetersizliğin giderilmesine dönük çalışmaların önemli bir bölümü, kaçınılmaz olarak az gelişmiş ülkelerdeki devleti anlamaya dönük teorik çıktılar vermiştir. Emrealp’e göre:

“Az gelişmiş ülkelerdeki devlete ilişkin formülasyonların yaklaşık tümü, devletin bu toplumlarda giderek artan etkinliğine dikkat

¹⁸Fikret Şenses, (Yay. Haz) “Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?”, *Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001 s.106.

¹⁹ Fikret Başkaya, “Sömürgeciliğin Beşyüz Yılı: Efsaneler ve Gerçekler”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 29, Ocak-Mart 2005, s.12.

²⁰Başkaya, s.13-14.

²¹Başkaya, s.16.

²²Başkaya, s.17.

çekmektedir. Bu bağlamda temel sorun, bu toplumlardaki içsel sınıf yapısı, dünya pazarına olan bağımlılık ve devletin işlevi arasındaki ilişkinin niteliğini ortaya koyabilmektir.”²³

Emrealp’in yaklaşımı az gelişmiş ülke devletini çözümlenmeye dönük, 1960’lardan 1980’lere kadar popüler olan teorik uğraşların sorunsalını da tanımlamaktadır. Gerçekten de devlet, modernizm ve kalkınmacılık gibi başlıklarla ilgilenen teorisyenler ve sosyal bilimciler, bu başlıkların özellikle az gelişmiş ülkelerdeki yansımalarını II. Dünya Savaşı’ndan itibaren takip etmeye başladılar. Kalkınmacılık ve modernizm az gelişmiş ülkelerin temel sorunsalı olarak görüldü ve çalışmalar bu alanlara kaydırıldı.

Genellikle asker ya da seçkin bürokrat kadronun devlete egemen olduğu ve tipik örneklerinden birini Nasır dönemi Mısır’ın oluşturduğu az gelişmiş ülke devleti sermaye birikim sürecinde belirleyici olarak, kapitalizmin klasik gelişim seyrinde, burjuvazinin gerçekleştirdiği ekonomik dönüşümleri doğrudan kendisi üstlenmiştir. Bir başka tipik örneğini Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde gördüğümüz devlet merkezli sermaye birikim sürecinin iktisat dilindeki tercümesi ise kalkınmacılık olmuştur. Ancak kalkınma hedefine kilitlenen devletin, tercih ettiği ekonomi-politikanın tipik bir kapitalist modernleşme mi, yoksa sosyalist ekonomik tercihlerin yumuşatılmış ve ulusal tonlarla renklendirilmiş hali mi olduğu sorusu ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalara da bu bölümde yer vermeye çalışacağız.

Marks’ın “gelişmiş kapitalist ülkelerin gelişme şemasında kendilerinden sonra gelen ülkelere sadece kendi geleceklerinin imgesini sunarlar” ifadesi ve yine Marks’ın Hindistan üzerine çalışmalarından sonra, Marks’a atfedilen “kapitalizmin hareket yasalarının, hemen her ülkede benzer olacağına” ilişkin iddia ile başlayan tartışma, yeni boyutlar ve adlar alarak devam etmektedir. Marks’ın Hindistan üzerine yaptığı çalışmada, İngiliz emperyalizminin Hindistan

---

²³Sadun Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, 1. Baskı, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları,

için “ilerici” bir misyon üstlendiğini vurgulaması, diğer çalışmalarındaki tezlerinden, bu arada Asya Tipi Üretim Tarzı tezinden ayrı tutularak ve çekiştirilerek Marks, Ortodoks İktisatçılar’a yaklaştırılmıştır.²⁴ Benzer bir çekiştirme ve haksızlık ise Başkaya’dan gelmiştir:

“Marks (ve Engels) kapitalist yayılmayı ve sömürgeciliği olumlu ve arzulanır bir şey olarak görüyorlardı. Böyle bir yayılma ve genişlemenin dünyanın geri kalan bölgelerindeki prekapitalist sosyoekonomik ve kültürel yapıları tasfiye ederek, kapitalist ilişkileri yaygınlaştıracağı, dünyayı homojenleşireceği, sonuç olarak da sosyalizme geçişin maddi koşullarını oluşturacağı düşüncesine dayanıyordu.”²⁵

B. Kalkınma Teorileri

1) Ortodoks Teoriler

Üçüncü Dünya adlandırmasıyla tanımlanmaya çalışılan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarını takip eden dönemde öne çıkan temel sorunları kalkınmaydı. Ekonomik olarak tarıma dayalı, alt yapı yatırımları yetersiz, kentleşme oranı düşük, kültürel ve teknolojilerinin geri olması gibi özelliklerle kategorilendirilen, metropol ülkelerin çok gerisinde olduğu iddia edilen bu ülkelerin nasıl kalkınacağı hem akademik hem de siyasal odakların öne çıkan sorunsalıydı.²⁶ Batı Avrupa ve ABD merkezli siyasal ilginin nedenlerinin başında Üçüncü Dünya’nın SSCB tercihinin önüne geçmek yatıyordu. Özellikle ABD tarafından hazırlanan kalkınma programları ve bu programları uygulamak için ayrılan çok büyük kaynaklar yoksul ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonunu amaçlıyordu. Marshall Planı bunların en ünlülerindendir.²⁷

1984, s.40.

²⁴ Albert O. Hirschman, “Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi”, *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*, s.27.

²⁵ Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, 5. Baskı, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005, s.74.

²⁶ Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s.23-24.

²⁷ Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, s.44-45

Ortodoks teoriler ise yukarıda değinilen entegrasyon amacını akademik olarak taşımaktadır. Ortodoks teorilerin genel özelliklerini Başkaya'dan aktardıktan sonra, bu disiplin içerisinde geliştirilen teorilere aşağıda biraz daha yakından bakacağız. Başkaya, ortodoks teorilerin ortak paydalarının altını çizmektedir:

“-Geçerli neoklasik iktisat geleneği, azgelişmiş ülkelerin realitesini açıklamak ve dönüştürmek bakımından yetersizdir.

-Bütün toplumlar zorunlu olarak aynı tarihsel aşamalardan geçer. Bu yüzden geri kalmış ülkeler tarihsel gelişme sürecinde geri kalmış ülkelerdir. Geri ülkelerin bugünü, sanayileşmiş ülkeler tarafından daha önce yaşanmıştır. Bir tek tarihsel evrim çizgisi geçerlidir ve azgelişmiş ülkeler bu tarihsel zorunluluğa uymak, ‘evrensel’ çizgiyi izlemek durumundadırlar.

-Kalkınmanın motoru yatırımlardır. Azgelişmiş denilen ülkelerde yatırım yetersizliği, tasarrufların gerekli olan düzeyin altında olmasındandır. Önemli olan yatırımları harekete geçirecek düzeyde bir tasarrufu sağlamaktır. Başlangıç tasarruf yeteneği sanayileşmiş ülkelerin katkısıyla giderilebilir.

-Ticari ilişkiler tüm ulusların refahını artırıcı etki yapar. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin hızlı büyümelerinin koşulu Batı ile olan ekonomik ticari kültürel vb. ilişkileri yoğunlaştırmaktır. İki utup arasında söz konusu olan asimetri değil, simetridir.

-Azgelişmiş denilen ülkelerde düşük seviyede bir denge oluşmuş durumdadır. Tolumu veri olan düşük denge durumundan yukarıya çekmek için, ‘uyuyan kaynaklar’ harekete geçirilmelidir. Geleneksel yapının dönüşüme uğratılması, düşük denge durumundan uzaklaşmaya bağlıdır. Bu aşamada devlet müdahalesi zorunludur ve emme basma tulumbanın çalışmasında konan ilk suyun işlevi gibi, devlet müdahalesi kaynakları ve büyümenin öznelere hareketi geçirmede, girişimci eksikliği gidermede vb. etkin rol oynayabilir.

-Azgelişmiş ülkeler sosyoekonomik ve kültürel nedenlerle kendiliğinden kalkınamazlar, geleneksel yapıları kıramazlar. Dolayısıyla, sanayileşmiş ülkelerin desteği ve katkısı gereklidir.

-Kalkınma ve büyüme özdeş kavramlardır. Büyümede belirleyici olan sanayileşmedir. Büyüme gerçekleştiği oranda

yoksulluk ve gelir dağılımı dengesizliği (Trickle-down) etkisiyle önemli olmaktan çıkar.

-Azgelişmiş ülkelerde kullanılan kaynaklar mevcuttur. 'Uyuyan kaynaklar'ı harekete geçirmekle, geleneksel yapının oluşturduğu alt seviyedeki denge durumundan, dinamik ve kendi kendini besleyen bir sürece geçilebilir.

-Azgelişmiş veya geri kalmış denilen ülkelerin içinde buldukları durumdan, sanayileşmiş ülkelerin herhangi bir sorumluluğu yoktur."²⁸

a) Tarihsel Gelişim Teorisi

Kapitalist modernleşmeyi zorunlu ve evrensel kabul eden bu teoriye göre geri kalmış ülkeler ileriye doğru giderken, zorunlu olarak azgelişmişlik aşamasından geçmektedirler. Rostow'a göre bütün toplumlar beş zorunlu aşamadan geçeceklerdir. Bunlar geleneksel toplum, kalkış öncesi toplum, kalkış toplumu, ekonomik olgunluk aşamasındaki toplum ve kitle tüketim çağı toplumu olarak adlandırılmaktadır.²⁹

- Geleneksel Toplum Aşaması

Bu toplum aşaması Sanayi Devrimi'nden önce, modern ekonomilerin oluşmadığı, tarıma dayalı yapıları işaret etmektedir. Avrupa klasik feodalizmiyle Asya'nın hanedanlıklarını çağrıştıran bu aşamada işbölümü gelişmemiş, modern ulus-devletler kurulmamıştır.

Rostow'un türdeşleştirici yaklaşımını burada da görmek mümkün. Geleneksel toplum aşamasını da bütün toplumlar için benzer niteliklerle açıklamaya çalışmaktadır.

- Harekete Geçiş Aşaması

---

²⁸ Başkaya, s. 48

²⁹ Walt Whitman Rostow, *İktisadi Gelişimin Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999, s.17'den Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s.81

Avrupa'da özellikle de 17. ve 18. Yüzyıllarda gelişen büyük siyasi değişiklerin, geleneksel toplumları daha ileri aşamalar için tetiklediğini savunan Rostow, "...bununla birlikte, tarihte hazırlık şartlarının cemiyet içinden gelen kuvvetlerle değil de, daha ileri cemiyetlerin yaptığı dış etkilerle meydana geldiğini görüyoruz"³⁰ diyerek siyasal ve ekonomik olarak daha gelişmiş toplumların müdahalesiyle, geleneksel toplum aşamasındaki toplumların gelişimlerine devam edeceğini savunmuştur.

- Kalkış Aşaması

Ekonominin geleneksel bağlarından kurtulduğu ve kendi kendine gelişmeye başladığı aşama olarak tarif edilmektedir. Ükelere göre değişiklik gösterse de, özellikle sanayileşmenin başladığı dönemler Kalkış Aşaması'nın başlangıcı olarak kodlanmaktadır. Bu aşama modern ekonomilerin oluşumuna dikkat çekmektedir.³¹

- Olgunluk Aşaması

Sanayiye dayalı, belirleyici sektörlerin öncülüğünde gelişen Kalkış Aşaması'ndan sonra, imalat yatırımlarının ve üretimlerinin artmasıyla birlikte, teknolojinin bütün sektörlere yayılması olarak Olgunluk Aşaması gelmektedir.

- Kitle Tüketimi Aşaması

Amerikan Refah Devleti ile II. Dünya Savaşı sonrasında etkisini Avrupa'da gösteren Sosyal Devleti anlatan bu aşamada, tüketimin arzı geçtiği, devletin toplumsal refah için dair tezler vurgulanmaktadır.

---

³⁰ Walt Whitman Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, İstanbul: Kalem Yayınları, 1980, s.21'den Başkaya, s.66

³¹ Nazım Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Bakış*, s.82.

Kitle Tüketimi Aşaması, daha önceki aşamalarda yaşanan zorlukların sonunda varılan bir “cennet” olarak tarif edilmektedir.³²

b) Sınırsız Emek Arzı İle Kalkınma Teorisi

Geleneksel sektörden, yani tarımdan modern sektörlerle doğru kayan iş gücünün kalkınma için kritik olduğunu vurgulayan W. Arthur Lewis, iş gücünün verimsiz olduğu tarımdan modern ekonomiye akarak, modern ekonominin genişlemesine ve ilerlemesine yol açtığını savunmuştur.³³

c) Fakirliğin Kısır Döngüsü Teorisi

Az gelişmişliği bir kısır döngü içinde değerlendiren Ragnar Nurkse, az gelişmişliğin sonuçlarının, az gelişmişliğin süreklileşmesine yol açtığını savunmaktadır. Az gelişmişliğin başlangıç nedeni olarak düşük gelir düzeyini gösteren Nurkse, bunun diğer olumsuzlukları da doğurduğunu ifade etmektedir. Düşük gelir düzeyi hem arzı azaltmakta hem de, daha belirleyici olarak, talebi daraltarak iç piyasanın gelişmesini engellemektedir.³⁴

Nurkse, aynı anda farklı sektörlerden başlatılacak koordineli yatırımların ekonomiyi canlandırarak, iç pazarın büyümesini sağlayacağını belirtmiştir. Ona göre, tekil yatırımların ekonomiyi büyütme olanağı sınırlıdır. Sektörlerin birbirlerini beslemesi gerekmektedir.³⁵

Nurkse de diğer Ortodoks kalkınma teorisyenlerinin savunduklarına yakın bir pozisyon alarak, az gelişmiş ülkelerin iç dinamikleriyle kalkınamayacaklarını, bunun gerçekleşebilmesi için gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin dışarıdan yapacakları yardımların zorunlu olduğunu belirtmiştir. Az gelişmiş ülkeler,

---

³² Öztürk, s. 84.

³³ Arthur W. Lewis, “Sınırsız Emek Arzıyla İktisadi Kalkınma”, Çev. M.Bek, Der. M. Berk, F. Görün, S. İkin, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, s.89’den Öztürk, s. 85.

³⁴ Ragnar Nurkse, *Problems of Capital Formation in Under Developed Countries*, Oxford: Basil Blackwell Publisher Ltd. 1953, s.3’den Öztürk, s. 87.

az gelişmişlik kısır döngüsünü ancak dış yardımlar, krediler ve yardımlar yoluyla kırabileceklerdir.³⁶

d) Büyük İtiş Teorisi

Büyük itiş teorisi de, az gelişmiş ülkelerin altyapı sorunlarından ve gelir düzeyinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliğiyle ilgilenmektedir.

Sorun gelir düzeyinin düşüklüğü olarak görülünce, çözüm önerileri de gelir düzeyinin nasıl artırılacağı sorusuna cevap oluşturacak şekilde üretilmektedir. Bu bağlamda gelir düzeyini yükseltmenin yolu olarak birbirini besleyen zincirleme yatırımların yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur.³⁷

e) Kalkınma Kutupları Teorisi

Yukarıdaki yaklaşımların aksine Kalkınma Kutupları Teorisi, bazı sektörlerin ekonomide motor misyon üstleneceği ve buradan çevreye yayılan bir kalkınma etkisi göstereceği yönünde tezler ileri sürmektedir. Bu yaklaşımda, belli sektörlerde başlayan yoğunlaşma, hammadde ve işgücü kullanımını artırarak gelişmiş ekonomik yapıların oluşumuna zemin hazırlanacağı savunulmuştur.

Kalkınma Kutupları Teorisi'nin kalkınma için gerekli gördüğü motor sektörlerin, diğer sektör ve çevre ekonomileri için her zaman kalkınma yönünde bir etki sağlamayacağı da vurgulanmıştır. Kalkınan kutbun çevreyi ya da diğer sektörleri geri bıraktıracı sorunlar üreteceği sıkça dile getirilmiştir.³⁸

f) Ortodoks Teorilerin Genel Eleştirisi

Ortodoks kalkınma teorilerinin ve bu teorilerin yön verdiği kalkınma programları basit bir mantıkla hareket etmektedirler: Az gelişmiş ülkeler

---

³⁵ Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, s. 60.

³⁶ Nurkse, *Problems of Capital...*'den Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Bakış*, s. 87.

³⁷ Öztürk, s. 89.

³⁸ François Perroux, *L'Economie du XX e Siècle*, Paris: Presses Universitaires de Grenoble, 1991, s.177-189'dan Öztürk, s. 90.

kalkınmamışlardır, çünkü kapitalist ekonominin araçları ve akli egemen kılınmamıştır. Gelişmiş ülkeler Sanayi Devrimi'nden itibaren, az gelişmiş ülkelerin bugün izlemesi gereken yolu izleyerek, kalkınma aşamalarını tamamlamışlardır. Ortodoks teorilerin teknikçi mantığı bu tezden günümüz az gelişmişleri için sonuç ve görev çıkartmaktadır: Kalkınmak için ilerlenecek yol, kalkınmış ülkelerin geçtiği aşamalardır. Dünya Bankası'nın ve IMF'nin zorunlu ekonomik programları bu sonuç ve görevden hareketle hazırlanmaktadır. Ancak ekonomilerin iyileştirilmesi ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi için uygulanan programların sonuçları herkesin göreceği kadar açık ve derin bir yıkım olmuştur. Ortodoks teorilerin uygulamaya dönük çıktılarının, az gelişmiş ülkelerin daha iyi ekonomik ve sosyal yapıya ulaşmasına katkı sunmadığı acı deneyimlerden sonra anlaşılmıştır. Artık klasik kalkınma önerilerinin ya da IMF uygulamalarının inandırıcılığını bütünüyle yitirdiğini söyleyebiliriz.

C. Castoriadis'e referansla, kalkınmayı “antropolojik bir dönüşüm” bağlamında da ele alan Ahmet İnel şunları vurgulamaktadır:

“Dünyanın kurulu tasarımını eleştirecek, var olan otoriteyi kabul etmeyecek ve kendi kaderlerinin belirlenmesine katkıda bulunmak için eyleme geçecek yurttaş modeli bu antropolojik dönüşümün belli başlı vasıflarıdır. Ama bu dönüşüm, ne süreç olarak ne de biçim olarak içkindir. Ne de evrensel olarak ihraç edilebilir bir kategoridir. Aydınlanma felsefesinin yanılıcılığı bu antropolojik dönüşüm sürecini evrensel bir kader olarak kabul edip, tüm insanlığın en kısa zamanda böyle bir dönüşüme tabi kılınmasını onaylamış olmasıdır. Bu durumda kendi kaderine sahip çıkma tasarımı asli vasfını kaybetmiş, evrensel olduğu iddia edilen, ama o kültür dünyasının dışında belirlendiği için, insanları bir kez daha tabi kılan bir sürece dönüşebilmiştir. Aynı şeyi üretimin aşırı rasyonalizasyonunun her şeyi ikinci planda bırakarak, temel toplumsal örgütlenme prensibi olarak kabul edilmesi için de söylemek mümkün.”³⁹

İnel açıkça dışarıdan dayatılan, ihraç edilen kalkınma ve modernleşme programlarına karşı çıkmakta, bu süreçlerin bütünüyle yanılıcı olduğunu ve sırf

---

³⁹ İnel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, s.183.

ekonomist bir mantıkla hareket edilerek toplumların edilgenleştirildiğini savunmaktadır. İnsel ayrıca, kalkınma programlarının toplumları denetim altına almak için meşruiyet yarattığını ve aynı zamanda siyasal planda otoriter siyasal yapılara yol açtığını vurgulamaktadır. Otoriter kalkınma modelleri başlığında İnsel'in ulaştığı başka ilginç bir sonuç da, birbirlerinden bütünüyle farklı siyasal tercihlere sahip kalkınma teorisyenlerinin ortak şekilde kalkınmanın ön koşulu olarak merkeziyetçi ve güçlü devleti öngörmeleridir.⁴⁰ İnsel'in otoriter kalkınmacılık eleştirisinde tercih ettiği anti-ekonomizm dikkat çekici olmakla birlikte, siyasal liberalizmi bütün sorunların çözümü gibi yansıtmaması ve kalkınmacılığı sadece bu odaktan değerlendirmesi onun zayıf yanını oluşturmaktadır.

2) Bağımlılık Teorileri

Ortodoks iktisadın ve Modernleşme Okulu'nun uzun süren teorik egemenliğine ilk ciddi karşı çıkışı gerçekleştiren Latin Amerika eksenli Bağımlılık Okulu, Marksist yöntemle ve kavramlarla çalışan, ancak özgün tezler de geliştiren bir okul olarak dikkat çekmektedir.⁴¹

Az gelişmişliğin, bütünlüklü bir sistem olan kapitalizm ve emperyalizmden kaynaklandığı, gelişmişliğin ve az gelişmişliğin sistemin iki yüzü biçiminde görülmesi gerektiği, dünya sistemi biçiminde var olan kapitalizmin, uluslararası düzeyde geliştirdiği işbölümü ve uzmanlaşmanın, az gelişmişliğin ve dolayısıyla bağımlılığın belirleyici nedeni olduğu yönündeki tezler bu okulun eksen başlıklarıdır. Emperyalizm olgusunu ve az gelişmişliği, sermayenin uluslararası dolaşımında arayan Bağımlılık Teorisi, az gelişmişlikten çıkış için dünya sisteminde ve uluslararası işbölümünde bütünlüklü değişimlerin zorunlu

---

⁴⁰ İnsel, s. 185.

⁴¹ Philip J. O'Brien "Latin Amerikan Bağımlılık Kuramlarına Bir Eleştiri", *Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Çev. ve Der: Melih Ersoy, 1. Baskı, Ankara: V Yayınları, 1992, s. 27.

olduğunu savunmaktadır.⁴² Samir Amin'nin açık vurgusu Bağımlılık Teorisi'nin temel yaklaşımı gibidir:

“Dünya gerçeklerini çok fazla basitleştirmeden, bu tarihi iki döneme ayırabiliriz. Birinci dönemde muzaffer emperyalizm, çevrede, yerel burjuvazinin gelişimini önleyen bir işbölümü empoze etti. Büyük toprak sahipleri ve kompradorlarla işbirliği yapan emperyalizm, sınai gelişimi engelledi.”⁴³

Latin Amerika'da “kendine özgü” bir kalkınma yolu arayan Yapısalcı Düşünce'nin teorik yönünden çok ideolojik yönünün ağır bastığını belirten Gülalp, az gelişmişliğin nedeninin emperyalizm olduğu görüşünün çevresinde gelişen bu düşüncelerin, 1948 yılında kurulan Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan ECLA (Economic Commission for Latin America) içinde şekillendiğini dile getirmektedir.⁴⁴ Burada, Türkiye için üzerinde ciddi tartışmalar yürütülen Kadrocular'la da bağ kuran Gülalp'e göre:

“1930'larda geliştirilen bu düşünceler Kadro'cu teori ile de çeşitli ortak yönlere sahiptir. Bunlar arasında, en temelde yer alan birkaç öğeye değinilebilir. Birincisi, bu düşünceler Marksizm'den etkilenmiş olmakla birlikte, Marksizm ile aralarına bir mesafe koyma çabasındadırlar. Bu çerçevede, az gelişmiş ülkelerde (Latin Amerika'da) devrimin önderi olacak kesimin, az gelişmiş ve güçsüz olan işçi sınıfının değil, aydınların olacağı olacağı öne sürülmektedir. İkincisi, yine bu çerçeveden hareketle devrimin anti-kapitalist olamayacağı, çünkü kapitalizmin henüz yaşanmamış olduğu düşünülmektedir. Üçüncüsü, söz konusu gelişmenin klasik kapitalizmde olduğu gibi eşitsizlikler ve çelişkiler içermesini önlemenin yolu, bu düşünceye göre, gelişmenin *devletin* önderliğinde gerçekleştirilmesidir.”⁴⁵

---

⁴² Samir Amin, “Gerstein'a Yanıt”, *Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, s. 117

⁴³ Amin, s.120.

⁴⁴ Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt Yayınları, 1983, s.119-120.

⁴⁵ Gülalp, s.119.

Gülalp'in Kadrocular'a kadar uzattığı bu okulun Üçüncü Dünya'nın siyasal ve ekonomik tercihlerine yansıdığını söyleyebiliriz. Devlet orijinli büyük sanayi yatırımları, SSCB referanslı beş yıllık kalkınma planları, toprak reformu, ulusal burjuvaziyle ittifak ve onun güçlendirilme arayışları ve millileştirme uygulamaları, Üçüncü Dünya kalkınmacılığının tipik diyebileceğimiz özellikleridir. Genel olarak sıraladığımız uygulama başlıklarının sosyalizan eğilimler barındırdığı söylenebilirse de, ekonomik ve siyasal önderliği üslenmek için yeteri olgunluğa sahip olmayan bir burjuva sınıfla ve diğer iç sınıf yapısıyla da bir uyumluluğun altı çizilmelidir. Ancak bu uyumluluk mutlak değildir ve Üçüncü Dünya'nın sosyalizan eğilimlerini taşıyan siyasal rejimleri hem içindeki sermaye sınıfıyla, hem de onların uluslararası bağlarıyla ciddi gerilimler yaşamışlardır.

Üçüncü Dünya devletçiliğini ekonomist yorumla sınırlı tutmakta eksik sonuçlar doğuracaktır. Devletin çok önemli ekonomik roller üstlendiği bir gerçekse, aynı devletin “ulusu yaratmak,” “toplumu ilerletmek” gibi büyük ideallerle hareket ettiği de başka bir gerçektir. Örneğin, Kadrocular'ın devletçilik anlayışını, dayanışmacı bir toplum, bireyciliğin sadece ekonomide değil, sosyal alanda da yadsınması ve Batı karşıtlığı gibi bir içerikle doldurmaları, devlete yüklenen anlamlarla ilgilidir.⁴⁶

Fikret Başkaya, kendisinin de teorik olarak yakın durduğu, Bağımlılık Okulu'nu, daha siyasal bir yaklaşımla ele aldığı kitabında şöyle özetlemektedir:

“- Az gelişmiş ülkeler bir başlarına teorik tahlilin odağına yerleştiriliyor, tahlil konusu olmaya, araştırılıp incelemeye değer oldukları görüşü ön plana çıkıyordu;

- İkinci olarak, bu tezler Avrupa merkezci izlerden bütünüyle arınmasal da, Avrupa merkezcilikten bir ‘kopuş’ söz konusuydu;

- Üçüncü, beklide en önemli ayırım noktası, neomarksist tezlerde kapitalist yayılma olumlu ve ‘ilerici’ bir şey olarak görülüyor;

---

⁴⁶ Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, s.195

- Dördüncüsü, bu ülkelerin kalkınabilmelerinin koşulu olarak, kapitalizmden kopmaları gerektiğini ileri sürüyorlardı.

- Bir başka ayırım noktası da, klasik Marksist gelenek, kapitalizmden kurtuluşta yegane misyonu işçi sınıfına yüklediği halde, neomarksist tezle, değişik toplumsal sınıf ve tabakaların da devrim sürecinde etkin olabileceğini ileri sürüyor. Nesnel belirleyicilere daha az vurgu yapılıyor ve öznel olarak toplumsal sürecin etkilenebileceği, subjektif faktörün küçümsenmemesi üzerinde duruyorlar;

- Nihayet, ilk defa az gelişmiş ülkelerin sorunlarına az gelişmiş ülkelerin düşünürleri tarafından ve az gelişmiş ülkelerden yaklaşıyor olmasıdır. Elbette sanayileşmiş ülkelerin teorisyenlerinin de bu yeni sürece önemli katkıları söz konusudur.⁴⁷

a) Ekonomik Az gelişmişliğin Nedeni

Paul Baran, az gelişmişliğin nedenlerini açıklarken kapitalizmin gelişim sürecinde Avrupa'nın coğrafi konumuyla yakaladığı avantajı, sömürgeleştirme süreciyle sürdürdüğünü vurgulayarak, az gelişmişliği kapitalizmde arayan bir yaklaşım sergilemiştir.

Avrupa'nın yeterli doğal kaynaklara sahip olamamasının, Avrupa'yı çevre ülkelerden ucuz hammadde transferine ittiğini, bu sürecin sömürgeciliğin ve az gelişmişliğin başlangıcı olduğunu belirten Baran, Ortodoks Kısır Döngü Teorileri'ni de eleştirerek, az gelişmiş ülkelerde de ekonomik fazlanın bulunduğu, ancak bunun sanayi ülkeleri tarafından emilerek yok edildiğini savunmuştur.⁴⁸

b) Az gelişmişliğin Gelişmesi

A. G. Frank'ın geliştirdiği bu teori, ekonomik artığın kullanımının gelişmişlik ve az gelişmişlik sürecinde nasıl etkili olduğuyla ilgilenmektedir.

---

⁴⁷ Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, s. 76.

⁴⁸ Başkaya, s. 79-80.

Kapitalizmin metropol ve uydulardan oluştuğunu, metropol ülkelerin, uydularda oluşan reel fazlayı tüketirken, yine uydu ülkelerin potansiyel fazla üretimlerinin de önüne geçtiklerini belirten Frank, gelişmenin metropol tarafından boğulduğu tezini savunmuştur.⁴⁹

Uluslararası sistemin oluşturduğu statükoda, metropol ülkelerin egemen sınıfıyla, uydu ülkelerdeki yerli feodal sınıfların oluşturduğu ittifakın kalkınmanın temel engeli olduğunu vurgulayan Frank, bunalım, savaş ve bunlara benzer olağan dışı koşullarda bağımlı ülkelerin, alternatif süreçlere girebilmelerinin, yani kalkınma startı verebilecek koşullara sahip olmalarının mümkün olduğu da dile getirmiştir.⁵⁰

Frank da çözüm olarak, kalkınmanın sağlanabilmesi için dünya ekonomik sisteminin dışına çıkılmanın zorunlu olduğunu ifade etmiştir.

c) Tıkanmış Kalkınma

Literatürde “Üçüncü Dünya Teorisyeni” olarak ünlünen Samir Amin’in “ulusal-halkçı strateji” adını verdiği tezlerine yukarıda değinmiştik.

Amin’de diğer Bağımlılık Okulu teorisyenleri gibi az gelişmişliği bir dünya sistemi sorunu olarak görmektedir.⁵¹ Merkez-çevre biçiminde şekillenen dünya sistemi, çevre ekonomilerini merkez lehine şekillendirmekte, ama şekillendirmekten çok bozmaktadır. Bu ilişki, çevrenin ekonomisini bir ihracat ekonomisine dönüştürmektedir. İhracat ekonomisinin belirleyici özelliği ise, merkezin ihtiyaçlarının çevre ekonomisinin niteliğini belirliyor oluşudur. Sistemin bu yönlü işleyişi çevrede kapitalizmin gelişmesini de engellemektedir.⁵²

Samir Amin çevre ülkelerin ayırt edici özelliklerini şöyle sıralamıştır:

---

⁴⁹ A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, 1967, s.148-150’den Güllalp, *Gelişme Stratejileri Gelişme İdeolojileri*, s. 125.

⁵⁰ Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, s.3’den Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, s. 83.

⁵¹ Amin, “Gerstein’a Yanıt”, *Emperyalizm Bağımlılık ve Gelişme Üzerine*, s. 123.

⁵² Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, s. 86.

“1- Azgelişmiş denilen çevre ülkelerde ekonominin sektörleri arasında merkezdekine benzer bir eklemlenme mevcut değildir. Eklemlenmemişlik, istisna değil, kuraldır. Özellikle bu ülkelerde sermaye malları üreten sektör oluşmamıştır.

2- Çevrede ekonominin değişik sektörleri arasında önemli verimlilik farklılığının bulunmasıdır. Yabancı sermayenin egemen olduğu ihracat sektöründe modern üretim tekniklerinin kullanılmasından ötürü yüksek verimlilik söz konusu olurken, prekapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu sektörde verimlilik düşük seviyededir. Elbette egemen üretim tarzı kapitalisttir ve henüz prekapitalist üretim ilişkilerini bütünüyle tasfiye edebilmiş durumda değildir.

3- Üçüncü temel fark, şişkin bir hizmetler sektörünün varlığıdır. Bu durum da, sanayi yatırımlarını teşvik eden bir sosyoekonomik ortamın mevcut olmayışının sonucudur.”⁵³

d) Eşitsiz Değişim

Azgelişmişliğin kaynağını, uluslararası ticaretin azgelişmiş ülkeler aleyhine eşitsiz doğasından kaynaklandığını ileri süren Arghiri Emmanuel, azgelişmiş ülkelerin ihtiyaç duydukları malları üretmediklerini, bu durumun bağımlılık ilişkisine süreklilik kazandırdığını ve eşitsiz ticaret yoluyla da bu ülkelerin kalkınmaları engellenmekte olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴

Emmanuel uluslararası fiyat sisteminin eşitsiz değişimin kaynağı olduğundan bahisle, bu fiyat sisteminin nasıl oluştuğunu analiz etmektedir. Gelişmiş ülkelerle azgelişmişler arasında ücret fiyatları boyutuyla bir rekabet bulunmamaktadır. Bunun sonucunda farklı ülkelerde değişik ücret düzeyleri oluşabilmektedir. Uluslararası uzmanlaşma dolayısıyla her ülkenin farklı mallar ürettiğini de belirten yazar, bu alanda da rekabet edilmediğinden ücret seviyelerinin uluslararası ticarete bağımsız değişken olarak belirleyici role sahip olduğunu savunmaktadır.⁵⁵

---

⁵³ Samir Amin, *Le développement inégale*, Minuit, Paris, 1973'den Başkaya, s. 87

⁵⁴ Arhiri Emmanuel, *Unequal Development*, New York: Monthly Review Press, 1972'den Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 106.

⁵⁵ Emmanuel, *L'échange inégale*, Paris: F. Maspero, 1969, s.160'dan Başkaya, s. 89

e) Wallerstein ve Sistem Olarak Dünya Düzeyi

Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri* adlı çalışmasından başlayarak, az gelişmişliği, dünya düzeyi kavramlaştırmasıyla değerlendirmiştir.⁵⁶

Epistemolojik düzeyde geliştirilen dünya düzeyi kavramının odağında dünya ekonomisi durmaktadır. Kapitalizmin siyasal olarak ulusal düzeyde örgütlenmesine karşın ekonomik olarak bir dünya sistemi yarattığını belirten Wallerstein, dünya ekonomisi kavramıyla, bu olgunun sadece yirminci yüzyıla ait olmadığını, kökenlerinin daha eski olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷

Wallerstein modern dünya ekonomisini de dönemleştirerek, bir tür kronoloji oluşturmaktadır.

- “1- Ortaya Çıkış (1450-1650): Tarımsal İşbölümünün coğrafi olarak gelişmesi, Habsburg ve Valois'nın bir dünya imparatorluğu kurma çabalarının boşa çıkması
- 2- Pekişme (1650-1815): Başarılı ticari politikalar sonucu, İngiltere'nin tek merkez olarak belirmesi.
- 3- Sanayileşme (1815-1917): Sanayide işbölümü, sistemi dünya çapında genişletir; serbest ticaret, parçalara ayrılış bölgelerin, üyeler haline gelmesine yol açar.
- 4- Pekişme (1917-): ABD'nin merkezi hegemonyası.”⁵⁸

---

⁵⁶ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, Çev. Latif Boyacı, İstanbul: Bakış Yayınları, 1. Baskı.

⁵⁷ Wallerstein, “Kapitalist Dünya Ekonomisi: Gelişme ve Dönüşüm”, *Tarih Risaleleri*, Der. Ve Çev. M. Özel, İstanbul: İz Yayını, 173-192'den Öztürk, *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 111.

⁵⁸ Wallerstein, “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, *Comparative Studies in Society and History*, 1974, 16(4), Eylül, 387-415. ve *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European Economy in the Sixteenth Century*, N.Y. 1976, “Launda is Madrid”, *The Nation*, 22(1), Ocak, 3-20, 12-17'den Ira Gerstein, “Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm Kuramları”, Çev. Melih Ersoy-İnci Ataç, *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, s. 99.

f) Bağımlılık Okulu Üzerine Genel Değerlendirme

Kendi içlerindeki farklılıklar bir kenara bırakılarak bakıldığında, Bağımlılık Okulu teorisyenlerinin ortak noktası azgelişmişliği kapitalizmin neden olduğu bir sonuç olarak görmeleridir. Bu konumlanmış daha baştan modernist yaklaşımlara karşı duruşu ifade etmektedir.

Yukarıda aktardığımız Ortodoks yaklaşımların çıkış noktası, gelişimi tarihsel bir çizgi biçiminde düşünmeleri, gelişmişliği de azgelişmişliği de bu tarihsel çizginin farklı noktalarında duran aşamalar olarak görmeleriydi. Onlara göre, azgelişmişlik sürekli ileriye, yani gelişmişliğe doğru kayan süreçte, geçici ama geçilmesi zorunlu bir aşamayıdır. Nitekim, gelişmiş ülkeler de azgelişmişliği yaşamışlardır. Bu, Avrupa'nın merkeze oturtulması ve takip eden çözümlenmelerinde diğer ülkelerin bu merkezin çevresine yerleştirilmesi, tarihe "ilerlemecilik" perspektifinden bakarak kurma yönteminin iktisada uyarlanmış biçiminin en genel görünümüdür.

Bağımlılık Okulu ilk başta ilerlemeci tarih görüşünün ekonomiye uyarlanmasıyla hesaplaşma iddiasıyla yola koyulmuştur. Azgelişmişliği bir aşama olarak değil, kapitalizmin ürettiği, süreklileştirdiği bir süreç olarak değerlendirme vurgusuyla beraber, azgelişmişlikten çıkışı kapitalizmden çıkışa eşitleyen Bağımlılık Okulu'nun kapitalizmden kopuşu yeterli bir anti-modernist bütünselliğe ulaştıramadığı eleştirisi de yapılmıştır.

Azgelişmişliğin gelişmesi olarak, çevre ile metropol ülkeler arasında var olan bağımlılık ilişkisinin birbirlerini dışlayan olgulardan oluşan bir zincir olarak düşünen Bağımlılık Okulu, bu noktada da yoğun eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Bağımlılığın ve gelişmişliğin bir arada ve birbirlerini dışlamadan var olabileceği, merkezdeki sermayenin çevreye doğru yayıldığı ve yatırımlarda yerel katılımın öne çıktığı vurgulanmıştır.

C. Devlet Üzerine Tartışmalar

Yukarıda değindiğimiz, devleti ve kalkınmayı tanımlamaya dönük teorik uğraşın önemli bir bölümü az gelişmiş ülke devletleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Modern kapitalist devlete dair tartışmalar, belli bir düzeye kadar, bir sınıfın egemenliğini kabul ederek, ciddi iç gerilimlerine karşın, devleti burjuvazinin sınıf egemenliğinin bir aracı olarak kabul ederek yürütülen tartışmalardır. Böylesi bir kabulü yürütülen tartışmaların uzun süre teorik alanda hakim yaklaşım olarak varlığını koruduğunu söyleyebiliriz.

1960'lardan sonra "kapitalist devlet sorunu" başlığında yürütülen çalışmalarla birlikte, Marksist devlet teorisindeki klasikleşmiş kavram ve tanımlamaların az gelişmiş ülkelerdeki geçiş ve kriz sürecindeki devletleri anlamakta eksik kaldığı vurgulanarak teori bu yana kaydırılmıştır. Eksikliği aşmaya dönük yeni modellerin geliştirilmesi devlet teorisindeki tartışmaları canlandırmıştır.

Yapısalcı Marksist teorisyenlerin, araççılığı eleştirerek yaptıkları çıkış kısa sürede ilgi toplamıştır. Devleti, sınıfın dolaysız bir sömürü ve baskı aracı olarak görmek yerine, daha karmaşık, yapı-üst yapı meteforunun ötesinde, görece-özerklik bağlamında değerlendiren yapısalcı Marksistler'in soyutlamaları da, soyutlamanın içerdiği çoğulculuk ve özerklik kabulü nedeniyle liberalizme yakın bulunarak eleştirilmiştir.⁵⁹

Dolayısıyla kendi içlerinde önemli yöntem, kavram ve model farklılıkları içermelerine karşın 1960 sonrası tartışmaların, bir genelleme yapıldığı takdirde, iki ayrı yaklaşımla aktarılması olanaklı görünüyor. Bu iki yaklaşım, kapitalist devleti burjuvazinin doğrudan sömürü ve baskı aracı olarak

---

⁵⁹Haldun Güllalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, Çev. Osman Akınhay, Abdullah Yılmaz, 1. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s.13.

gören araççı yaklaşımla, ayrıntılarını Kapitalist Devlet Sorunu adlı derlemede bulacağımız yapısalcı yaklaşımdır.⁶⁰ Şimdi bunlara daha yakından bakmaya çalışacağız.

Yapı-üstyapı meteforundan hareketle, devleti belirli bir sınıfın kendi ekonomik ve siyasi amaçları doğrultusunda kullandığını savunan ve sınıfla devlet arasında ekonomist bir ilişki kuran, yani devletle egemen sınıf arasında bağı araçsallığa vardırın teorisyenlerin, kendilerine doğrudan Marks'ı ve Engels'i referans almaları sıklıkla görülen bir durumdur.⁶¹ Burada araçsallık kavramıyla, modern kapitalistlerin sınıf çıkarılarını koruyacağı, kapitalist sınıfın geleceğine dair siyasi ve ekonomik roller üstleneceği ileri sürülerek, modern devletin kapitalist sınıfın elinde olduğu, dolayısıyla yine bu sınıfa hizmet edeceği belirtilmiştir.⁶²

Araççı yaklaşımın temel tezlerine dayanak olacak soyutlamaları Marks'ın, Engels'in ve Lenin'in çalışmalarında dağınık şekilde bulmak olanaklıdır. Devlet tartışmalarında ilk başvurulan ise genellikle Engels'dir:

“Devlet sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksiniminden doğduğuna, ama aynı zamanda bu sınıfların çatışması ortasında doğduğuna göre, kural olarak en güçlü sınıfın, iktisadi bakımdan egemen olan, ve bunun sayesinde, siyasal bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir.”⁶³

Modern devleti bağımsız bir kurum olarak görmenin en sert eleştirisini yapan Marksizm, üretim araçlarına sahip olan sınıfın devlet yönetimine de sahip olacağından bahsederken, bunu izleyicilerinin anladığı anlamda, organik ve

---

⁶⁰ R. Miliband, N. Poulantzas, E. Laclau, *Kapitalist Devlet Sorunu*, Çev. Yasemin Berkman, 1. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 1977.

⁶¹ Haldun Gülalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, s.48.

⁶² Ahmet Yılmaz, *Kapitalist Devleti Anlamak*, İstanbul: Aykırı Yayınları, 2002, s.42.

⁶³ Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, 11. Baskı, Ankara: Sol Yayınları, 1998. s.201.

doğrudan sınıfsal bir ilişki olarak görmez. Daha karmaşık ve dolaylılarla gerçekleşen bu sınıfsallık ideolojik örüngülerle de çalışarak, devletin sınıfsallığını açık, görünür olmaktan kurtarır. Kapitalist devlet aynı zamanda verili üretim ilişkilerini koruyan, onların yeniden üretilmesinin koşullarını oluşturan, üretim ilişkilerini şiddet tekeliyle korumanın yanında, başta hukuk olmak üzere çeşitli ideolojik aygıtlarla, ezen-ezilen biçiminde de ifadesini bulan sınıf ilişkilerini meşrulaştıran bir rıza üretim aracıdır. Bu durumda egemen sınıfla devlet arasında gerçek anlamda boşluk olmayan bir boşluktan bahsedebiliriz. Ancak, uzaktan boşluk gibi görünen bu alanın içinin elbette ideolojik aygıtlarla, yine egemen sınıf tarafından doldurulduğu söylenebilir. Devleti verili ilişkiler ve siyasal ve ideolojik dolaylılar bütünü olarak görmek yerine, yalın bir sınıf egemenlik aracı olarak gören ve yukarıda değindiğimiz yaklaşımın açmazları özellikle bu alanlarda yoğunlaşmıştır. Araççı yaklaşıma karşı geliştirilen eleştiriler de buradan itibaren başlamaktadır. Araççılığın devlet ve sermayeyi özdeşleştirdiğini savunan S. Clark, bu yaklaşımın devleti kavramlaştırmada yetersiz kalacağını vurgulamıştır.⁶⁴

Devleti bir sınıfın aracı konumuna indirgenin ya da devlet kurumlarına bağımsız güç atfetmenin yanıltıcı olduğunu belirten Gülalp, her iki yaklaşımın da dışına çıkmaya çalışmaktadır. Yazar, devletin sivil toplumdan “mutlak özel mülkiyet”in ortaya çıkışıyla ayrıldığını, ancak özel mülkiyetin kendisini devletle güvenceye aldığını savunmaktadır. Gülalp’e göre, kapitalizm koşullarında katmanlaşma, kişisel olmayan – ki bu durum kapitalizm öncesi toplumlar için tartışmalıdır – piyasa mekanizması aracılığıyla kurulur ve sürdürülür. Burada hem piyasa mekanizması hem de onu koruyan devlet “kişiler”e aldırmanın “evrensel” kurallar temelinde işler.⁶⁵ Yazar, “evrensel” kurallarla, öznel bir yönlendirmede bulunulmadan, kapitalizmin kendi doğasının doğurduğu yasallıkları ve eğilimleri anlatmaktadır. Bu yasallıklar ve eğilimler kişiler-üstü niteliktedirler ve devletin nesnelliğini oluştururlar. Yazar devletin rolünü de

---

⁶⁴ Ahmet Yılmaz, *Kapitalist Devleti Anlamak*, s.53.

⁶⁵ Gülalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, s.21.

katmanlaşma düzenini, kişilere yönelik herhangi özel bir ayırmda bulunmadan, sınıf katmanlaşmasını yaratan koşulları genelde korumak olarak tanımlamıştır.⁶⁶ Dolayısıyla, devletin nesnelliği yine devletçe korunmaktadır. Bu nesnellik ise kapitalist üretim tarzı ve bu tarzın yarattığı üretim ilişkileridir. Yazar son olarak, devletin görünüşte bir özerkliğe sahip olduğunu, bununsa devletin herhangi bir bireye ya da birey gurubuna özel ayrımcılık yapmamasından kaynaklandığını vurgulamaktadır.⁶⁷ Gülalp'in kapitalist sınıf ile kapitalist devlet arasındaki nesnel ilişkiyi hem araçsalcı hem de yapısalcı yaklaşıma uzak durarak, dahası onları karşıya alarak anlamaya çalışması, devleti belli bir nesnellik düzeyinde tanımlaması dikkat çekicidir.⁶⁸ Ancak yazar, devletin, siyasal bir özne olarak, dönemsel rollerini ifade etmekte yetersiz kalmaktadır. Burada araçsalcı ve yapısalcı yaklaşımların daha siyasal nitelermelerde bulunduğunu belirtmeliyiz.

Gülalp'le devam etmemiz gerekiyor. Yazar az gelişmiş kapitalist toplumlarda devletin sınıfsal niteliği üzerine çalışmış ve bu toplumlardaki devletin kapitalist olup olmadığıyla doğrudan ilgilenmiştir.⁶⁹ Yazar burada da yukarıdaki yaklaşımını koruyarak, devletin rolünü sermaye birikim sürecini sürdürme ve yeniden üretmenin gereklilikleri temelinde değerlendirilmesinin önemini belirtmiştir. Ona göre:

“Az gelişmiş bir toplumsal formasyonda bu gereklilikler, iç sınıf yapısıyla ve uluslar arası işbölümüne katılım biçimiyle değişirler. Daha somut düzeyde, çeşitli üretim biçimleri ve tarzları ile bunlara denk düşen sınıf ilişkilerinin varlığı, çeşitli ‘siyasal’ ve ‘ideolojik’ ilişkiler doğurabilir.”⁷⁰

Gülalp'in bu vurgusu takip edilince, Üçüncü Dünya'daki siyasal ve ideolojik çeşitlilik daha anlaşılır hale gelmektedir. Buradan yola çıkarak, az gelişmiş ülke devletinin siyasal ve ideolojik söylemde, Amin'in yukarıdaki adlandırmasıyla halkçı-ulusal bir yönelime girmesinin devletin nesnel rolünü

---

⁶⁶ Gülalp, s.21.

⁶⁷ Gülalp, s.21-22.

⁶⁸ Gülalp.s.9.

⁶⁹ Gülalp, s.74.

⁷⁰ Gülalp,s.74-75.

açıklamada çok yetersiz kaldığını söyleyebiliriz. Nitekim, az gelişmiş ülke devletlerinin genel siyasal ve ideolojik söyleminin halkçılık içerdiği genel kabul görmektedir. Az gelişmiş toplumlarda ideoloji, siyasal seçkinler tarafından toplumu değiştirmek ve yönlendirmek için kullanılmaktadır.⁷¹ Kalkınmayı bir ideoloji ve söylem olarak ele alan Ahmet İnel dikkat çekici yorumlar yapmaktadır:

“İradeci kalkınma yolunu seçen devletler, genellikle “ilerici” bir söylem benimserler. Bu söylemin ana hedefi geleneksel ideolojik kurumların ve en başta ve varsa kabile bağlarının gücünü yıkmaktır. Dini simgesel gibi kalkınma simgeseli de kendini doğrular. Kalkınma hikmetinden sual olmaz bir hedeftir.”⁷²

İç dolayım ve farklılıklarını zorunlu olarak bir kenara bırakarak bakıldığında, bu meteforun en genel anlamı, her farklı üretim tarzının, kendisine uygun ideoloji, siyaset ve devlet araçlarını yaratmasıdır. Bu yaratımda yapı olarak üretim tarzı, ideoloji, siyaset ve devlet üzerinde belirleyici role sahiptir.⁷³ Hem Marks hem de Engels tarafından daha sonraları, çeşitli çubuk bükmelerle ekonomizmden kurtarılmaya çalışılan bu değerlendirmeler, sonraki birçok teorisyen tarafından indirgemeci bir yöntemle yeniden üretilmiştir. Örneğin, II. Enternasyonal ve SSCB'nin olgunluk yılları indirgemeci üretimin resmi kurumları olmuşlardır. Bu yaklaşım devleti egemen sınıf tarafından, egemen konumunu ve sömürü ilişkilerini devam ettirmek için doğrudan, istediği gibi kullanabileceği bir aygıt olarak düşünmektedir.⁷⁴ Özel mülkiyetin, bugünkü anlamına yakın biçimde bir sınıfla birlikte düşünülmesi, Ortaçağ monarşist dönemlerine rastlamakla birlikte, özel mülk sahibi sınıfın siyasal olarak da egemen oluşu daha yakın dönemlere denk düşmektedir. Marks'ın ve Engels'in, burjuvazinin siyasal alana ve daha kesin anlamda devlete egemen olma sürecini

⁷¹ Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi* s.102.

⁷² Ahmet İnel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 4. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2003, s.189.

⁷³ Karl Marx, Friedrich Engels, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, Çev. ve Der. Rona Serozan, 1. Baskı, İstanbul: May Yayınları, 1977, s.37.

⁷⁴ Güllalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, s.15.

soyutlayan çalışmalarına dayandırılan araçsalcı savunuların bir başka başucu referansı ise Alman İdeolojisi'nde bulunmaktadır:

“...devlet, burjuvaların dışarıda olduğu kadar içerde de mülkiyetlerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence almak üzere, zorunluluk yüzünden kendilerine seçtikleri örgütlenme biçiminden başka bir şey değildir.”⁷⁵

Burada, sözsel anlamda, devlet ekonominin doğal uzantısı ve burjuvazinin bir komitesinden ibaret görünmektedir. İradi, somut bir kuruluş gibi görünen devlet ile egemen sınıf arasında boşluk ya da özerklik bulunmamaktadır. Ancak, yukarda da değindiğimiz gibi, Marks ve Engels'in hem Alman İdeolojisi'ndeki hem de diğer çalışmalarındaki devlete dönük tezleri bütünlüklü soyutlamalar olup, gramatik anlatımların ötesinde, karmaşık ve çoklu süreçlere gönderme yapmaktadır.

Devletle sınıf arasında, ilk anlamıyla, bir bağımlılık ilişkisi kuran araçsalcı yaklaşımın devleti yapılandırırken geliştirdiği modellerin ortak noktası devletin varlığını ve misyonunu, devleti bir sınıfın aracı konumunda düşünmesidir.

Türkiye'deki araştırmaların da önemli bir bölümü, sosyal bilimlere hakim olan pozitivistimin de etkisiyle, bu indirgemeci eğilime teslim olmuştur. Devlet bağlamındaki araççı yaklaşımın Türkiye versiyonunu, Metin Çulhaoğlu ilginç bir gerekçeye, bir çeviri hatasına ve bununla başlayan hatalı yorumlara da bağlamaktadır. Ona göre Komünist Manifesto'da geçen “Modern devletin yönetimi, tüm burjuvazinin ortak işlerini yöneten bir komiteden başka bir şey değildir” cümlesinin bu çevirisi yetersiz ve hatalıdır.⁷⁶ Oysa Çulhaoğlu'nun kendisi devlet konusunda, içerisinde, üzerinde çalışılmak üzere bilinçli sorular ve esneme payları da bıraktığı çalışmasında, bu alandaki literatürü aktarmakla

---

⁷⁵ Karl Marks, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli, 4. Baskı, Ankara: Sol Yayınları, 1999, s.115.

⁷⁶ Çulhaoğlu, *Bin Yılın Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, s.197.

kalmamış, Marksist devlet teorisi içinde var olan sorunlu alanlara ve boşluklara uzanarak, dikkate değer yorumlarda da bulunmuştur.⁷⁷

Kapitalist üretim tarzı, bu üretim tarzı içinde sınıfların aldığı siyasal konumlar, az gelişmiş ülkelerde daha dikkat çekici, özgül siyasal deneyimler üretmiştir. Kalkınma ve modernleşme projelerinin otoriter biçimler aldığı az gelişmiş ülkelerde, siyasal iktidara bütünüyle egemen olacak modern sınıflardan söz edebilmek genellikle mümkün olmamaktadır. Bu ülkelerde bir sınıflar ve/veya zümreler ittifakının iktidara sahip olduğu biçimler dikkat çekicidir. Az gelişmiş ülkelerin ekonomik yapıları ve siyasal sistemleri doyurucu bir kavramsal çerçeveye yerleştirilemediği ve bu ülkeleri gerçekte de kapitalizmi tanımlayan kavramlarla adlandırmanın yetersiz oluşu, tartışmaların derinleşerek devam etmesine yol açmıştır.

“Az gelişmiş toplumlardaki devletin niteliğini ortaya koyabilecek bir kuramın eksikliği büyük ölçüde hissediliyor. Ancak, ‘sömürge-sonrası devlet’in doğasına ilişkin güncel tartışma ve formülasyonların bu konuda önemli adımlar atılmasını sağladığı da gözardı edilemeyecek bir gerçek.”⁷⁸

Değinen teori eksikliğine rağmen, az gelişmiş ülkelerde devletin doğasını anlamaya dönük çalışmaların içinde öne çıkan yaklaşım “devletin görece özerkliği”dir.

“Geleneksel Marksist ‘burjuva devlet’ kavramı, devletin niteliğini iktidardaki sınıfa dayalı olarak tanımladığı için, araççı bir kavramdır. İleri bir kapitalist ülkedeki devlet tartışmasız biçimde bir burjuva devleti sayılır, çünkü böyle bir ülkede çok doğal olarak burjuvazinin egemen sınıf olduğu varsayılır. Gelgelelim burjuvazinin (özelikle, yerli burjuvazinin) mutlaka egemen sınıf sayılmayacağı bir az gelişmiş kapitalist toplum örneğinde, aynı mantık geçerli olamaz. Bu durumda devletin ‘görelî özerklik’ taşıdığı varsayılır.”⁷⁹

---

⁷⁷ Çulhaoğlu, s.185-202

⁷⁸ Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.41

⁷⁹ Gülalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, s. 97

Devletin gelişmiş kapitalist toplumlardaki görünümü, o toplumlardaki sınıfların nitelikleri tanımlamayı kolaylaştıran verilerle yüklüken, az gelişmiş ülkelerdeki karmaşık sınıf yapıları ve birbirlerine eklenmiş üretim tarzları değinilen kolaylığı ortadan kaldırmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerindeki devleti tanımlamak için daha çok “Bonapartizm,” “Sezarizm,” “Kapitalist Olmayan Yol,” ya da “Ara Rejim” gibi tanımlamalar kullanılmaktadır. Hangi adı alırsa alsın, bu tanımların hepsi Üçüncü Dünya devletlerinin bir şekilde “görece özerk”liğini anlatmaktadır. Aynı zamanda bir “geçiş toplumu” olan bu ülkelerde devletin, “geçiş”in içinde barındırdığı çoklu sınıf ve üretim tarzlarının birlikte var olduğu formasyonlarda, toplumsal bütünlüğü korumak amacıyla, “görece özerk”liğini, bu geçiş sürecinin sonuna kadar koruduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Bu bağlamda Emrealp’in soruları anlam kazanmaktadır.

“Az gelişmiş ülkelere ilişkin güncel çözümler, bu toplumlardaki gelişme dizgesini belirleme sorunu üzerinde odaklaşmakta ve devletin doğasını bu yolla ortaya koyma eğilimi göstermektedir. Bu çerçevede bir dizi soru gündeme geliyor: Bu toplumlar, özünde kapitalist gelişme dizgesinden farklı olamayan bir gelişme çizgisi mi izlemektedirler, yoksa bunlar sosyalizme doğru mu yol almaktadırlar? Var olan anlaşmazlıklar yalnızca bunlar mıdır? Başka bir deyişle, gelişme dizgesine ilişkin olarak hem kapitalist ülkelerden, hem de sosyalist ülkelerden farklı bir “Üçüncü yol”dan söz edilebilir mi?”⁸¹

Emrealp’in soruları çalışmamızın bu bölümü içinde Mısır örneğinde cevaplanmaya çalışılacaktır.

Biz bu bölümün ikinci alt başlığında da Mısır’ın da içinde yer aldığı ve hatta belli düzeyde öncülüğünü yaptığı Üçüncü Dünya’nın kuruluşu olarak şekillenen sürecin resmini çizmeyi amaçlayacağız.

Sürecin oluşumunda Sovyetler Birliği ve ABD’nin farklı uçlarda kalarak, ekonomik ve siyasi tercihler olarak özgün olan bu dünyayı etkileme

---

⁸⁰ Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.47-52

⁸¹ Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s. 119.

uğraşlarının sonuçlarını, uğraşın ötesinde, ekonomik ve siyasi müdahaleye de dönüşen girişimlerinin Üçüncü Dünya'nın tercihlerini nasıl etkilediğini görmeye çalışarak, Üçüncü Dünya'nın kalkınma hedefleriyle ve programlanan hedeflerde devletin nerede ve nasıl durduğunu anlamaya çalışacağız.

Bu bölüm Üçüncü Dünya'nın nasıl ve hangi hedefler doğrultusunda doğduğunu anlatmayı amaçlamaktadır.

D. İki Gölge Arasında: Üçüncü Dünya ve Kalkınmacılık

Hem Üçüncü Dünya hem de Kalkınma İktisadı günümüzün üzerine düşünülen, çalışılan başlıkları değildir. Ne teorik çalışmalar, ne de siyaset alanı 1940'lardan başlayarak, Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde, şaşırtıcı bir hızla halkçı sonuçlar üretmiş olan kalkınma programlarıyla ilgileniyor. Kalkınma İktisadı'nın bu tez bağlamındaki önemi, önce de belirtildiği gibi, Nasırcılık'ın ekonomi-politiğine bakarken, onun içinde geliştiği, dahası Nasırcılık'a nesnellik oluşturan konjonktürün anlaşılmasıdır.

Üçüncü Dünya denilince, hiç kuşkusuz akla gelen II. Dünya Savaşı'dır. Savaştan önce Afrika ve Asya'da geniş sömürge alanlarına sahip olan Britanya ve Fransa hem savaşın içinde hem de sonrasında yaşanan siyasi ve ekonomik alt-üst oluşlarla, sömürgeler üzerindeki egemenliklerini kaybetmeye başladılar. Gelişmişlik sorunu ve onunla beraber var olan, başta yoksulluk olmak üzere, diğer sosyal sorunlar II. Dünya Savaşı'ndan önce de yakıcı biçimlerde kendilerini göstermekteydiler.

Savaş öncesinde, büyük kapitalist merkezlerin sömürgesi olarak varlıklarını sürdüren az gelişmiş ülkeler doğrudan sömürünün çemberinde olmanın da ezici baskısıyla karşı karşıyaydılar. Siyasal özgürlüklerinden yoksun olarak, özellikle tarımsal üretimleri büyük kapitalist devletler tarafından

doğrudan denetlenmekteydi. Sınırlı düzeyde kalan sanayi alanları da yine, ya kapitalist devletler ya da onların kontrolündeki yerli burjuvazinin elindeydi.

Savaşın yıkıcı etkisi, bu ülkeler üzerindeki ekonomik ve siyasi sorunları daha da ağılaştırdı. Ancak savaş konjonktürü, bu yıkıcı etkiler yanında, sömürge ülkelerin siyasal bağımsızlıklarını kazanmalarına olanak sağlayacak bir dizi gelişmeyi de beraberinde getirdi. Batı Avrupa'da Almanya'nın savaştan ağır yenilgi alarak çıkması, Fransa ve İngiltere'nin ciddi güç kayıpları, Afrika ve Asya'daki sömürgelerin siyasal bağımsızlıklarına olanak tanıyan bir sonuca dönüştü.

1) Bandung Öncesi Gelişmeler

II. Dünya Savaşı ve savaşın sonunu takip eden ilk yıllarda bağımsızlığını kazanan ülkelerin SSCB'den yardım aldıkları bilinmektedir. SSCB'nin yer yer bu ülkelerin koruyucu kalkanı olduğu bile söylenebilir. Dolayısıyla, savaş konjonktürünün sömürgeler için sağladığı olanakların yanında Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'ndan siyasal prestij kazanarak çıkması gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak bu durum Üçüncü Dünya'nın daha II. Dünya Savaşı'ndan önce şekillenmeye başladığı gerçeğini karartmamalıdır. Yukarıda Bandung Konferansı'nın Üçüncü Dünya'nın siyasal doğumunda kritik bir evre olduğu vurgulanırken, Konferans öncesindeki gelişmelere değinilmemiştir. Oysa Konferans'a giden yol daha II. Dünya Savaşı öncesinden hazırlanmıştır.

“1926 Ağustosunda Bierville'de yapılan Milletlerarası Barış Konferansı'nda Hind delegasyonunun verdiği rapor, hem Avrupa ülkeleri ananevi politikasının, barış lehine olan her etkili çabaya kabul ettirdiği sınırları, hem de Avrupa ile Asya arasındaki işbirliğinin şartlarını genişliğine çıkarıyordu. Bu rapora göre, Avrupa halklarının birinci hatası, milletlerarası problemleri daima ve sırf Avrupa terimleriyle düşünmeleridir; ikincisi Avrupa'ya karşı Asya düşmanlığının muhtemel nedenlerini bertaraf etmek...”⁸²

---

⁸²Guitard, *Üçüncü Dünya*, s.20

Guitard'dan aktardığımız bu bölümün dikkat çekici özelliği daha 1926'da Avrupa-merkezciliğin eleştirisinin yapılması, sorunları sadece Avrupa terimleriyle ele almanın sorunlu oluşunun dile getirilmesidir. Oysa Avrupa-merkezciliğin eleştirisi ancak 1960'lardan itibaren ün kazanmaya başlayacaktır.

“Avrupa solunun siyasi, edebi ve bilimsel kişileriyle Birleşik Devletlerin ekonomik vesayetinden bıkmış bazı Latin Amerika hükümetleri tarafından (Kongre hem milliyetçi Çin hem de Meksika tarafından finanse edilmişti) teşvik ve yardım gören sömürge halklarının sözcüleri, SSCB'nin de moral desteği ile, 1927 Şubat'ında Brüksel'de bir Ezilen Milletler Kongresi karar verdiler. Ülkelerinin kavuşacağı bağımsızlığın yapıcıları olacak birçok kişiler, ilk defa olarak orada karşılaştı. Bu konferansın, kendisi için bir ilham kaynağı olduğu ve bundan örgütün yöneticisi üyelerinden biri olacak Bay Nehru bile A. EİNSTEİN, G. LANDSBURY, R. HOLLAND ve Bn. SÜN-YATSEN'in yanında, Kongre Partisi'ne verdiği raporda Konferans'ı 'Asya'nın diğer milliyetçi hareketleriyle daha samimi temas kurma imkanlarını veren faydalı bir propaganda aleti' ve 'uzun vadeli sonuçlar vermesi beklenebilir' diye tanımlıyordu.”⁸³

Yine Guitard'dan yaptığımız bu alıntının amacı Üçüncü Dünya'nın siyasal perspektiflerinin iradi olarak 2. Dünya Savaşı'ndan önce oluşturulduğu hatta coğrafi olarak bir birlerinden çok uzak olan ülkelerin bile bu perspektifler bağlamında yan yana durduklarını gösterebilmektir.

2) Asya Sosyalist Konferansı

Yukarıda Üçüncü Dünya'nın bir güç olarak dünya siyasetinde yer almasında SSCB'nin moral ve siyasal desteği vurgulanmıştı. Soldan gelen bu katkı sadece dışsal bir olgu değil, aynı zamanda içerden ve yerli sol hareketlerin katkısı olarak da dile getirilmelidir.

---

⁸³ Guitard, s.20

Asya Sosyalist Konferansı bu katkının sistemli ve kurumsal bir görünümüdür. Bandung Konferansı'nda da etkin olan Hindistan, Burma ve Endonezya temelli sol hareketler, Asya Sosyalist Konferansı'nın da etkin özneleri olarak ele alınabilirler. 1953 yılında toplanan Asya Sosyalist Konferansı'na katılan partiler ve temsilciler şunlardır: Burma Sosyalist Partisi, Hindistan Sosyalist Partisi, İsrail Sosyalist Partisi, Japonya Sosyal Demokrat Partisi (hem sol, hem de sağ kanat katılmıştır), Pakistan'dan Mubarak Saghu ve Mısır Sosyalist Partisi.⁸⁴ Asya Sosyalist Konferansı siyasal bağımsızlığı tamamlayacak ve güçlendirecek başlıklarla ilgili çalışmalar yaptı ve bu amaçla çeşitli bürolar oluşturdu. İlgi alanları sadece Asya ile sınırlı değildi. Afrika'yı, kolonileri kapsayacak çözüm perspektifleri geliştirdiler.

“Bu bağlamda ASK (1953), dünya siyasetinde etkileri ve sağladığı kazanımlar anlamında, sadece bölge için değil tüm dünya için büyük öneme sahip bir olaydı ve Bandung Konferansı'na gösterilen kadar ilgiyi hak etmektedir.”⁸⁵

3) Üçüncü Dünya Zirvesi: Bandung Konferansı

a) Katılımcılar ve Eğilimler

Daha önce Colombo Konferansı'nı örgütlemiş olmalarına atfen “Colombo Grubu” olarak adlandırılan Hindistan, Sri Lanka, Pakistan, Endonezya, Birmanya önderliğinde Endonezya'nın Java adasında yukarıda adlarını aktardığımız ülkeler bir araya geldiler. Konferansa 29 devlet ve bir o kadarda siyasi hareket/parti katıldı.

Konferansın ana başlıkları Ekonomik ve Kültürel İşbirliği, Sömürgelerin Durumu, İnsan Hakları ve Kendi Kaderini Tayin Hakkı, Dünya Barışı ve

---

⁸⁴ Kyaw Zaw Win, “Bandung Konferansı'nın (1955) Habercisi Olarak Asya Sosyalist Konferansı (1953”, Çev. Emre Aydoğdu, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 29, Ocak-Mart 2005, s.29.

⁸⁵ Zaw Win, s.33

İşbirliğini Geliştirilmesi olarak genelleştirilebilir.⁸⁶ Konferans başlıklarının belli bir bütünlüğü yansıttığı hemen dikkat çekmektedir. Bütünlüğün amacının ezilen ulusların onurlu duruşlarını sağlamak olduğu söylenebilir. Katılımcıların konuşmaları da bu yönde yoğunluk kazanmıştır.

Katılımcıların siyasal ve ekonomik tercihlerinde homojen olduklarını söylemek oldukça güçtür. Uluslararası ilişkilerde SSCB'ye yakın duranlar, Nasır gibi radikaller, Çin örneğindeki açık sosyalist tercihler ve elbette Türkiye, Pakistan gibi ABD müttefikleri... Guitard'ın *Economist*'ten aktardığı ayrım siyasal çeşitliliği yansıtmaktadır: a) Komünist aleyhtarı sekiz ülke: Habeşistan, Irak, İran, Liberya, Pakistan, Filipinler, Siam ve Türkiye; b) Sekiz nötralist ülke: Afganistan, Suudi Arabistan, Mısır, Hindistan, Endonezya, Sudan, Suriye, Yemen; c) Belirsiz çevre ve tutumlarda olan bir grup: Birmanya, Kamboç, Seylan, Japonya, Ürdün, Laos, Lübnan, Libya, Fas, Nepal, Tunus.⁸⁷ Farklı siyasal duruşlar çalışmalarına yansımış ve ortaya canlı tartışmalar çıkmıştır. Sömürgeciliğin her türlü biçiminin kaldırılmasının gereğine vurgu yapan Konferans, SSCB'nin Doğu Avrupa'daki varlığının da altını çizirken Türkiye Delagasyonu ile Hindistan Başbakanı Nehru arasında sert denebilecek tartışmalar yaşanmıştır. Yeri gelmişken, Türkiye'nin Konferans'a katılımı Dışişleri düzeyinde olmuş, özellikle nötralist tutum alan Hindistan gibi ülkelerle gerilim yaşanmıştır.⁸⁸ Gerilimin kaynağında Türkiye'nin NATO'nun ortak güvenlik politikalarını öne çıkaran tercihleri etkili olmuştur. Türkiye'nin bu tutumu, Asya-Afrika ülkelerine ihanet olarak da değerlendirilmiştir.⁸⁹

Konferansın kurumsal yapısı ve alınan kararlar birlikte değerlendirildiğinde, moral ve siyasal etkinin öne çıktığı görülüyor. Bağlayıcı bir kurumsallıktan ve "bölgesel işbirliği örgütü" olma niteliğinden uzak bir yapılanma kendini göstermektedir. Sonuç Bildirisi de kurumsal ödevler

---

⁸⁶Emel Emre, "Türkiye'nin Bandung Konferansında Asya-Afrika Ülkelerine İhaneti", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 29, Ocak-Mart 2005, s.84.

⁸⁷Guitard, *Üçüncü Dünya*, s.55

⁸⁸Guitard, s.49

⁸⁹Emre, "Türkiye'nin Bandung Konferansında Asya-Afrika Ülkelerine İhaneti", s.83

çıkartmaktan ziyade yükümlülükleri işaret etmekle yetinmiştir. Gerçi Ekonomik İşbirliği başlığında bölgesel bir dayanışmadan ve kolaylaştırmadan bahsedilebilirse de bunun pratik sonuçları etkisizdir. Bandung Konferansı “beyaz insan’ın suçlanması çok, Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın bir ‘Asya versiyonu’ olmuştur”⁹⁰ diyen Guitard’ın yaklaşımı dikkat çekicidir. Burada bir noktanın altı çizilmelidir. Bandung Konferansı’nın siyasal olarak, ileride Bağlantısızlar Hareketi’ne yön verecek nitelikteki nötralist tercihleri dönemin siyasal konjonktüründe anlaşılır bir durumu yansıtmaktadır. Ancak bu siyasal nötralizmin Üçüncü Dünya ekonomilerini de aynı oranda kapitalizmden bağımsızlaştırdığı söylenemez. Orta ve uzun vadede ekonominin, dahası kapitalist dünya ekonomisinin, mantığı işlemiş ve bağımsızlık iddiası trajik sonuçlar almıştır.

Üçüncü Dünya’nın sola kayması ve özellikle de Küba ile ilişkileneceği de eleştirilmiştir.

“Üçüncü Dünya’nın siyasal olarak ortaya çıkmasından sonra antisömürgecilik, bağlantısızlık ve gelişme temaları belirlendi. Antisömürgecilik ortak bir özel mirası olan sömürgeci dünya düşüncesinin ürünüdür. Bu tema ‘50’li yıllardan ‘60’lı yılların ortasına kadar en güçlü dönemini yaşadı. Bağlantısızlık, Hindistan’ın önce 1955’te Bandung’da, sonra da 1961’de Belgrad’da gösterdiği çabalara karşın oldukça belirsiz kaldı. Küba’nın bağlantısızlık hareketinin önderliğini ele alması bağlantısızlık düşüncesinin kendisinin olumsuzlanmasıdır. Bağlantısız ülkeler vardır, ama bağlantısız bir Üçüncü Dünya projesi tamamen hayaldir.”⁹¹

Üçüncü Dünya projesinin trajik bir son yaşamasında kapitalist dünya ekonomisinin mantığının işleyişine yukarıda değinmiştik. Çağlar Keyder benzer bir değerlendirmeyi ulus devlet bağlamında yapmaktadır:

---

⁹⁰ Guitard, *Üçüncü Dünya*, s.55

⁹¹ Gerard Chaliand, “Üçüncü Dünyanın Ortaya Çıkışı Üzerine Düşünmek,” *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, s.1298

“Milliyetçi, modernleştirici ve kalkınmacı devletler ekonomik sınırlarını bir ölçüde kontrol edebiliyor ve kendilerinden beklenen ekonomik ve sosyal hizmetleri de Pazar dışı mekanizmaları zorlayarak yerine getiriyorlardı. 1970’lerdeki dönüşüm ise çok kısa sürede dengeleri değiştirdi; kapitalist sistemin kendi kurallarına göre –fakat bu sefer gerçekten dünya düzeyinde- işleyebileceği bir ortam yarattı. Ulusal kapitalizmin iflası devlet kurucu kadroların sermayeye alternatif bir mantığı savunmalarının ne kadar zor olduğunu gösteriyordu.”⁹²

b) Sonuç Bildirgesi

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız siyasal çeşitlilik ve baskın gelen nötralist eğilim, Bandung Konferansı’nın sonuç bölümüne de yansımış ve Guitard’ı haklı çıkartacak biçimde Birleşmiş Milletler’in Afrika-Asya örgütünün alabileceği türden kararlar alınmıştır. Bu kararlar aşağıdaki başlıklar üzerinde olmuştur:

- Ekonomik İşbirliği
- Kültürel İşbirliği
- İnsan ve Kendi Kaderini Tayin Etme Hakları
- Bağımlı Halklara Ait Problemler
- Diğer Problemler
- Dünya Barışı ve İşbirliğinin Aşama Yükselişi
- Dünya Barışı ve İşbirliği’nin aşama yükselişi’nin İlanı.⁹³

Bandung Konferansı’ı bu başlıkları tartıştıktan sonra karara varmıştır. Bu, genel başlıkları tamamlayan ve daha somut nitelik gösteren “bir arada yaşamanın ilkeleri”ni gösteren son bölümden oluşuyordu. Bunlar sırasıyla:

- Temel insan haklarına, Birleşmiş Milletler Yasası’nın amaç ve prensiplerine uygun şekilde saygı gösterilmesi,
- Bütün milletlerin egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı,

⁹² Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, s.13

⁹³ Guitard, s.50

- Küçük büyük, bütün milletlerin ve bütün ırkların eşitliğinin kabul edilmesi,
- Başka ülkelerin iç işlerine karışmama ve el uzatmama ,
- Her milletin Birleşmiş Milletler Yasası'na uygun tarzda, gerek kendi kendine ve gerekse kolektif olarak savunma hakkına saygı gösterilmesi,
- Hangileri olursa olsun, büyük devletlerin özel çıkarlarına yarayacak kolektif savunma düzenlerinin reddi, b) Hangileri olursa olsun, bir devletin diğerleri üzerinde baskı yapmasının reddi,
- Bir ülkenin toprak bütünlüğü ya da siyasi bağımsızlığına karşı saldırı davranış yahut tehditleri ya da kuvvet kullanılmasında kaçınılması,
- Bütün milletler arası anlaşmazlıkların, ilgili milletlerin, Birleşmiş Milletler Yasası'na uygun olarak seçebilecekleri, müzakere yahut uzlaşma, hakemlik ve mahkemeler önünde düzeltilmesi ve benzeri yollardan çözümlenmesi,
- Karşılıklı çıkarlar ile işbirliğinin teşviki,
- Adalet ve milletlerarası sorumluluklara saygı.⁹⁴

Bandung Konferansı'nın sonuç bildirgesi şaşırtıcı şekilde uluslararası hukuka ve bu alandaki sözleşmelere göndermelerle yüklüdür. Sonuç bildirgesinin genel başlıkları ve "bir arada yaşamanın ilkleri" dikkatle incelendiğinde, I. Dünya Savaşı sonrası kurulan ve Birleşmiş Milletler Cemiyeti adını alan uluslararası yapılanmanın çerçeve metinlerini yansıtmaktadır. Halkların kendi kaderini tayin hakkı ile ilgili bölümler bu durumu iyi yansıtmaktadır. Halkların kendi kaderini tayin hakkı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası metinlerde ilke düzeyine yükselmiştir. Yine Sonuç Bildirgesi'nin şiddet kullanma yasağı da Birleşmiş Milletler'in ana sözleşmesine açık referansla kabul edilmiş bir başlıktır.

---

⁹⁴ Guitard, s.52-53

Bandung Konferansı'nın Birleşmiş Milletler ana sözleşmesine referansla yüklü olması, Birleşmiş Milletler'in o dönem içindeki örgütsel yapısı ve siyasal duruşuyla doğrudan ilgilidir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan iki kutup arasındaki dengeyi üzerinde taşıyan Birleşmiş Milletler, bir düzeye kadar zayıf ulusların kalkını rolünü de üstlenmekteydi. Bandung'a egemen olan siyasal tercihleri yukarıda nötralizm diye vurgulamıştık. Konferans'ın nötralist tercihleri sonuçlara da yansımış, ne NATO gibi bir askeri örgüte, ne de Doğu Blok'u gibi sosyalist seçeneğe yakın durmuştur. Konferansın bu tutumunun uluslararası ilişkilerdeki karşılığı dengeciliktir. Ancak vurgulamak gerekiyor ki, Bandung Konferansı'nın metinsel değerlendirmesinden çıkan toplam sonuç nötralizm ve dengecilik diye yorumlanabilirse de, nesnel olarak ve belli bir zaman diliminden sonra SSCB tercihinin ağırlık kazandığı görülecektir. "Arap Sosyalizmi," "Afrika Sosyalizmi" gibi siyasal-toplumsal akımlar Bandung'la başlamamış olsalar da, onun hızlandıran etkisinden büyük oranda yararlanmışlardır. Bu iki akım 1980'lere kadar ulusçulukla sosyalizmin kesiştiği bir noktadan hareket ederek, ekonomik uygulamalarda SSCB türünden kalkınma programlarını tercih ederek, "devletçilik" diyebileceğimiz nitelikler göstermişlerdir.⁹⁵

Çağlar Keyder Üçüncü Dünya'yı modernleşme sorunsalı içinde değerlendirdiği çalışmasında, Marksizm'in anti-modernizm dolayısıyla Üçüncü Dünya ile nasıl ilişkilendiği sorusunu cevaplamaya çalışıyor:

"20. yüzyıl Marksizmi ise üçüncü dünyacı versiyonunda kapitalist dünya ekonomisinin prekapitalist toplumlara etkisini sadece bir yıkım ve sömürü öyküsü olarak olarak göstermeye başladı. Bu yaklaşımın doğal sonucu kapitalizmle beraber modernliği de sorgulamak ve buradan çıkararak yerelliği, yerel kültürü farklı medeniyetmiş gibi yüceltmek oluyordu. Aslında kapitalist modernleşmenin içinde bir proje olan milliyetçilik de daha radikal versiyonlarda yerel kültürün ve ulusun üstünlüğünü abartıyor ve antikapitalist üçüncü dünyacılığa yaklaştığı oluyordu."⁹⁶

⁹⁵ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s.1263

⁹⁶ Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, s. 17-18

Keyder Marksizm'in üçüncü dünyacı halinin anti-modernizm içerdiğini vurgularken, Üçüncü Dünya'daki kalkınma programları ve kentleşme süreçleri, bu bölgelerde modernleşmenin taşıyıcısını sosyalizm ya da en azından ondan etkilenmiş ulusal kalkınmacı projeler olduğu gerçeğiyle ciddi bir gerilime düşmektedir. Anti-modernist bir üçüncü dünyacılık aranacaksa, bu Marksizm içinde değil, Latin Amerika merkezli Bağımlılık Okulu'nda aranmalıdır.

Konferans'ın karar altına aldığı "kendi kaderini tayin hakkı," "ekonomik ve kültürel işbirliği," "iç işlere karışmama" ilkeleri, Avrupa emperyalizminin gerileyişini hızlandırmıştır. Özellikle Afrika, Ortadoğu ve Hindistan çevresine yerleşmiş olan Avrupa'nın, Konferans'dan ağır bir darbe aldığı açıktır. Zira Konferans'ın moral etkisiyle sömürgelerdeki direniş hareketleri güçlenmişler ve büyük oranda da zafere ulaşmışlardır. Bandung'da "NATO yanlıları" olarak bilinen Türkiye, Pakistan gibi ülkeler de orta vadede bu misyonlarını yerine getirmiş ve ABD'nin bölgede etkinlik sağlamasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ALİ PAŞA'DAN NASIR'A MISIR

Bu bölümde modern Mısır'ın oluşmasında önemli bir evreyi işaret eden M. Ali Paşa dönemini genel başlıklarıyla vermeye çalışacağız. Bölüm aynı zamanda Nasır iktidarındaki Mısır'ın ekonomik ve toplumsal yapısını anlamamıza olanak sağlayacak veriler taşımaktadır.

A. Mehmet Ali Paşa Dönemi

M. Ali Paşa dönemi, Mısır açısından yerel otoritenin yeniden inşası ve modern devlet örgütlenmesi sürecinde önemli evrelerin geçilmesi, ulusal ekonomik bir pazar yaratılması ve bunların siyasal yansıması olarak, dışa dönük bağımsızlıkçı bir çizginin izlenmesi olarak tanımlanabilir.

M. Ali Paşa'nın yönetimindeki Mısır'ın, Avrupa modernizmi ve ekonomisiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce tanışıp yoğun etkileşime girdiği söylenebilir. M. Ali Paşa, komuta kademesinde Mısırlılar'ın bulunduğu, ancak Avrupa ordularının niteliklerini ve eğitimini taşıyan dinamik bir ordu kurdu. Ordunun 19. yüzyıl Avrupa'sının modernleşme düzeyini taşıdığı ve Mısır'da ordunun modernleşmenin taşıyıcısı olma özelliğini daha bu dönemde edindiği görülmektedir.

Ordunun toplumsal, kültürel düzeyde sürdürdüğü modernleşmenin yanı sıra, askeri örgütlenmenin finansmanı ve istihdamının Mısır ekonomisinin dönüşümüne de önemli sayılabilecek etkilerde bulunduğu vurgulanmaktadır. Mısır yönetiminin merkezinde yer alan ordu, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için vergilendirme yöntemini yeniden örgütleyerek, devleti tarım ve sanayi üretimde

belirleyici konumlara itmiştir.⁹⁷ M. Ali Paşa Mısır tarımını kapsamlı müdahalelerle, Avrupa'nın hızla büyüyen tekstil pazarının talep ettiği pamuğu karşılayabilmek için düzenledi ve verimini arttırdı. Pamuk ihracatının Mısır ekonomisine yaptığı belirleyici katkıyla birlikte M. Ali Paşa, tarımsal alt-yapıyı güçlendirmek için harekete geçti. Barajlar ve sulama kanalları geliştirildi. Sulama olanakları ekilebilir toprakların oranını da büyüttü. M. Ali Paşa yönetimindeki devletin toplam gelirinin üçte ikisini ve ihracatın tamamını tarımsal üretim karşılamaktaydı.⁹⁸ Tarım hem Mısır'ın geleceğini güvenceleyen hem de Osmanlı İmparatorluğu içindeki gücünü arttıran önemde olduğundan, devlet sulama ve tarımsal alt-yapı faaliyetlerini sistemli şekilde yerine getiriyordu. Pamuk ve tahıl üretiminin artması ve ihracı Mısır'da küçük ölçekli fabrikaların kurulmasına da öncülük etmiştir.

Sulama sistemi Mısır toplumunun sosyal ve siyasal örgütlenişini yapısını Eski Mısır'dan beri belirleyen bir etken olmuştur. Nil çevresinde, deltalarda ve su kanalları boylarında yoğunlaşan nüfus, Nil ve su kanalları aracılığıyla örgütsel ve merkezi bir yapının kuruluş olanaklarını arttırmıştır.

M. Ali Paşa döneminde Mısır'ın yaşadığı ekonomik dönüşüm ve siyasal merkezleşme kültürel ve sosyal alanlarda da farklılaşmaya neden olmuştur. Yani Modernleşme, Mısır'ı bütünsel olarak etkisi altına almıştır. Arap milliyetçiliğinin ilk birikimleri bu dönemde gerçekleşmiştir. Güler, M. Ali Paşa'nın Arap milliyetçiliğini taşıyacak özelliklere sahip olmadığını belirtmektedir. Ancak Avrupa ile kurulan yoğun ilişkinin Arap milliyetçiliğine ortam hazırladığını vurgulamaktadır:

“Mehmet Ali Paşa kişisel olarak Arap milliyetçiliğini ve Mısır milliyetçiliğini temsil edecek özellikler taşımaz. Yine de bu dönem Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, bir yandan Avrupa'nın gelişmiş teknolojik yapısı ve düşünsel birikimiyle ve

⁹⁷ Zeynep Güler, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, 1. Baskı, İstanbul: Yenihayat Yayınları, 2004, s. 31

⁹⁸ Roger Owen-Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Çev. Ayşe Edirne, 1. Baskı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002, s.

diğer yandan da milliyetçilik düşüncesiyle tanışmış ve Arap dünyasında milliyetçiliğin ilk kuramcılarını kuşağını oluşturmuştur.”⁹⁹

Modernleşme süreci Mısır’ı Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlaştırmış, ancak süreç Mısır’ın, Britanya ve Fransa’nın sömürgesi haline getirerek devam etmiştir.

Tarımsal üretimdeki verimi ve özellikle yüksek kaliteli pamuğuyla 18. yüzyıldan beri Britanya’nın ilgisini çeken Mısır, Osmanlı’nın 1838 Serbest Ticaret Anlaşması’nı imzalaması ve Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla birlikte, Avrupa sömürgeciliğinin tipik alanı haline gelmiştir. Merkezi hükümetin gücünü M. Ali Paşa’dan sonra koruyamaması, M. Ali Paşa döneminde Avrupa ile kurulan ticari ilişkilerin sömürgeleşmenin araçları haline gelmesine neden olmuştur. Ancak sömürgeleşme Mısır’la sınırlı kalan bir durum değildir. Bu, kapitalizminin hızla dünya ekonomisine dönüşümünün yarattığı nesnelliğin, Avrupa sömürgeciliğiyle birleşen halinin Afrika, Hindistan ve Yakın Doğu’da aldığı biçimin Mısır’daki görünümüdür.¹⁰⁰ Mısır’da M. Ali Paşa’yla başlayan bağımsızlaşma dönemi, ekonominin tümüyle Avrupa sömürgeciliğinin denetimine geçmesi, maliyenin resmi iflas vermesi ve Britanya’nın mutlak egemenliğiyle son bulmuştur.

B. Mısır’da Modern Siyasi Hareketler

Britanya’nın Mısır’ı 1882’de fiilen denetim altına almasına paralel gelişen Arap milliyetçiliği, Mısır’ın modern siyasi hareketinin de temel dinamiği olmuştur.

Modernleşmenin Mısır’daki taşıyıcısı olan ordu, milliyetçiliğin ve siyasi düşüncenin gelişmesinde de öncü roller oynamıştır. 1880’de kendini gösteren Arabi Paşa önderliğindeki ordu merkezli ayaklanmalar, bağımsızlık mücadelesinin

---

⁹⁹ Güler, *Süveyş’in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.37

¹⁰⁰ Güler, s.42-47

önemli evresi olarak değerlendirilmektedir. Orduda albay olan Arabi Paşa Britanya işgaline karşı çıkarak Mısır egemenliğini savunmuştur. Arap milliyetçiliğinin yön verdiği Arabi hareketi, Britanya'nın ülkeyi işgaliyle fiilen etkisizleştirilir.¹⁰¹

Britanya işgali ve Arabi hareketi yenilgisinin neden olduğu siyasal karmaşanın ardından, 1907'de Mustafa Kamil Paşa tarafından kurulan El Hizb-ül Vatanî adındaki parti, Britanya'nın ülkedeki işgaline son vermek amacıyla harekete geçmiştir. Mısır'da ve Arap dünyasında İslami düşüncenin yeniden üretiminde merkez olan El-Ezher üniversitesi de dönemin muhalif düşünce odağı olarak çalışmıştır. Bağımsızlıkçı dinamiğin güçlenmesi Britanya'nın sert önlemler almasına yol açmıştır.¹⁰²

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Almanya yanında yer alacağını belli olması, Britanya'nın Mısır üzerindeki denetimini arttırması ve ülke ekonomisini savaş finansmanına dönüştürmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Savaşın Mısır'da yol açtığı ekonomik ve sosyal yıkım, Britanya sömürgeciğinin Mısır'daki varlığını zorlaştırmıştır. Yerli egemen sınıfların yeni siyasi arayışlara yöneldiği ve resmi bağımsızlığın kazanıldığı 1923'de, Mısır siyaset tarihinin en etkili hareketlerinden biri ve varlığını 1952'ye kadar sürdüren Vafd Partisi kuruldu. Güler partiyi şöyle tanımlamaktadır:

“Vefd Partisi Mısır'ın ilk burjuva nitelikli siyasal partisi olduğu gibi bir dönem modernleşmeci geleneğin en rafine temsilcisidir. Varlıklı torak sahibi sınıfların ve kentli, eğitilmiş (avukat, doktor, mühendis) meslek sahibi kesimin temsilcisi konumunda olmuştur. Ancak programı itibariyle çevresinde farklı etnik, dini grupları ve oy potansiyeli anlamında farklı sınıfları bir araya getiren birleşik bir cephe oluşturmayı başarmıştır”¹⁰³

---

¹⁰¹ 57-58

¹⁰² *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, “Arap Afrikası'nda Devrimler”, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988 s.1298

¹⁰³ Güler, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.85

Vafd Partisi ile birlikte ama ona muhalif başka bir önemli siyasi hareket ise, bugün de hem Mısır’da hem de farklı Müslüman ülkelerde etkinliğini sürdüren ve 1928’de kurulan Müslüman Kardeşler örgütüdür. Örgüt kuruluşundan itibaren İslami referanslarla siyaset yapmaktadır. İktidardan önce sosyal hayatın İslamileştirilmesini savunan örgüt, Britanya egemenliğine karşı İslami-milliyetçi ideolojiyle radikal şekilde karşı çıkmıştır. Popülist sosyal vaatleri içeren söylemleri toplumsal bir güç olmalarında belirleyici olmuştur. Örgütün 1952 darbesinden önce ordu içinde de etkin üyeleriyle Nasır rejimi üzerinde de etkide bulunduğu belirtilmektedir.¹⁰⁴

Yukarıda genelleştirerek oluşturulan tablonun tamamlayıcısı sosyalist hareketlerdir. Araplar’ın ilk sosyalist partisi olarak anılan Mısır Sosyalist Partisi 1921’de sınırlı sayıdaki entelektüel tarafından kurulmuştur. Aynı dönemde kurulan Mısır Komünist Partisi de siyasal sürecin etkili öznesi olamamışsa da Britanya’ya karşı anti-emperyalist tutum alarak, radikal eylemlere öncülük etmiştir. Mısırlı komünistler, sürekli şekilde devletin sert müdahaleleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Faaliyetlerini genel olarak illegal yürütmek zorunda kalan komünistler, Nasır döneminde de koğuşurma ve ağır cezalardan kurtulamamışlardır.

Nasır rejimi öncesinde Mısır’daki siyasal görünüm, Nasır hareketinin hangi dinamikler üzerinden hareket ettiğine yönelik işaretler sunmaktadır.

Nasır’ın “sosyalist”, “milliyetçi” ve “islamist” içerikli söylemi adeta “resmi ideoloji” düzeyine yükseltilmiştir. Kalkınmanın “sosyalist dönüşümler”le gerçekleştirilmesi; “İslami ideoloji”nin, modernleşme projesinin ve “sosyalist dönüşümler”in meşrulaştırılmasında, toplumsallaştırılmasında kullanılması;

---

¹⁰⁴ Güler, s.91-93

“Birleşik Arap Cumhuriyeti”nin “milliyetçi” bir dinamikle Mısır dışına taşınması ve yine aynı milliyetçiliğin iç sınıfsal dengelerin korunmasında belirleyici olması, Nasır rejiminin, kendisinden önceki siyasal dinamiklere yaslandığını, onları rejimin meşruiyet kaynakları haline getirdiğini göstermektedir.

C. Hür Subayların İktidara Gelişi

Mısır ordusu içinde, Nasır’ın da önderleri arasında bulunduğu Hür Subaylar adlı bir örgüt daha 1942’de kurulmuştu. Bahsettiğimiz dönemin en etkili oluşumu özelliğini taşıyan Hür Subaylar Örgütü’nün kuruluşunun temellerini de bu zaman diliminde buluyoruz.

Örgütün güçlenmesine iki olguya işaret edilmektedir. Bunların birincisi sosyolojik diyebileceğimiz bir nedeni anlatmaktadır: 1936’da orduya subay kadrosu yetiştiren okullara giriş şartları değişti ve Mısır orta sınıfından gençlerin bu okullara girişi kolaylaştı. Orta sınıf gençlerinin önemli bölümü, Mısır’daki sosyalist hareketlerden etkilenmiş olmalarıyla birlikte, hem almış oldukları Avrupalı-modern eğitim hem de sınıf “doğaları”nın orduya taşınmasıyla birlikte, bir dönem sonra kendilerini “halk adına eyleme geçen kurtarıcılar” olarak görmeye başlamışlardı. Mısır ordusundaki sınıfsal köken değişiminin önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira ordu, az gelişmiş ülkelerin “otoriter modernleşme” sürecinde “itici güç” olarak varlık gösterirken, Mısır örneğinde olduğu gibi, ordu komuta kademesinin, belli bir düzeye kadar, sınıfsal yapısının etkili olabileceği görülmüştür.¹⁰⁵

“Hür Subaylar örgütlenmesinde ve 1952 hareketinde alt rütbeli subaylar en kalabalık subaylar grubu oluşturmuşlardır. 1952 Darbesi bir ‘Albaylar’ hareketi olarak düşünülebilir. Hür Subaylar hareketini oluşturan subaylar çoğunlukla yoksul kesimden gelmişler, kendi kişisel yaşamlarında ve askerlik deneyimlerinin başında ülkelerindeki yabancı işgalinin ve Filistin yenilgisinin yarattığı alçalma, onursuzluk duygusu yaşamışlar,

---

¹⁰⁵ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s.1300

bir çoğu gençlik günlerinde gözaltına alınmış ve cezaevlerinde kalmışlardır.”¹⁰⁶

Güler Nasır müdahalesinin ideolojik ve sınıfsal arka yapısını, darbenin “doğası”nı anlamamızı kolaylaştıracak biçimde belirtmektedir. Ancak yazar çalışmasının aynı bölümünde, ordunun Üçüncü Dünya’daki rolünü “Oryantal Despotluk” yönlü okumayı çağırıştırır nitelikte vurgulamaktadır:

“Ortadoğu ülkelerinde genel olarak görülen kapitalizmin ve modern sınıfların görece zayıf olması ve siyasal kültürün Batılı örneklerden farklı bir biçimde oluşması, ordunun toplum içinde güçlü bir grup olarak şekillenmesine ve askeri müdahalelere açık bir yapı yaratmıştır.”¹⁰⁷

Ordu, “yönetememe krizi”nin olduğu her ülkede siyasal varlık olarak da rol almıştır. Bu durum “Doğu’ya özgü” değil, devletin ve ordunun sınıfsallığıyla ilgili olsa gerek. Güler, Ortadoğu ordularının “yeni sınıfların yaratılması sürecinde etkin bir rol oynamıştır” derken de, bir devlet örgütü olarak ordu öznesinin daha yapısal nitelikler taşıyan “sınıf”ı oluşturabileceğini çağırıştırır yorumlarda bulunmaktadır.¹⁰⁸ Avrupa’da da derin siyasal krizlerde ordu “görev” almıştır. Bundan sonra da alması, orduların varlık nedenlerinden biri olarak, zorunludur. Üçüncü Dünya için ayırt edici olan rejim krizlerinin “kronikleşmiş” bir nitelik almasıdır. Ordunun Üçüncü Dünya ülkelerinde “sürekli görevde” olmasının önemli nedeni bu olsa gerek.

Birinci bölümün girişinde, Üçüncü Dünya ülkelerinde devletin yapısını “ilerleme sendromu” ya da az gelişmiş toplumsal formasyonu modern Avrupa’ya eşitlemek için “siyasal elitler”in ideolojik yönelimleriyle birlikte değerlendirmeye çalışırken, Üçüncü Dünya’nın kalkınma/modernleşme projesinde devletin rolü

---

¹⁰⁶ Güler, *Süveys’in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.116

¹⁰⁷ Güler, s.119

¹⁰⁸ Güler, s.120

vurgulanmıştı. Mısır'da da devlet, daha çok asker kadrolar olarak anlam bulmuştur.

Hür Subaylar'ın güçlenmesinde ikinci olgu ise siyasal sonuçlar doğuran başka bir nedeni, Hür Subaylar'ın kuruluşundan sonra, Mayıs 1948'de başlayan Arap-İsrail savaşında Mısır Kralı'nın belirsiz tavrını, buna karşın Hür Subaylar'ın savaşta aktif biçimde taraf oluşlarının sağladığı toplumsal prestiji ve savaş sonrasında önemli sayıda subayın örgüte katılmasını anlatmaktadır.

Hür Subaylar Yürütme Komitesi, 23 Temmuz gecesi Genelkurmaya baskın yaparak generalleri teslim aldı. 24 Temmuz sabahı, General Necib Kahire radyosundan devrimin ilk bildirisini okuyordu. Hür Subaylar'ın iktidara gelişini takip eden aylar, ülkede siyasal belirsizliğin hakim olduğu dönemlerdir. Hür Subaylar'ın hem siyasi tercihlerinin hem de buna bağlı olarak ekonomik olarak ülkeyi nereye götüreceklerinin bilinmeyişi belirsizliğin temel nedeniydi. İçeriden belirsizlik gibi görünen iktidarın ilk günleri, yeni rejimin ne yöne gideceğini gösteren iki önemli olguyu da içinde barındırmaktadır. Bunlar, 1952'de Nasır iktidarına ilk tepki olarak adlandırılan ve Kafr el-Davvar iplik fabrikasında greve giden işçilerin bu eyleminin kanlı şekilde bastırılışı ile yine 1952 yılı içinde "Nasır'ın en radikal reformu" olarak görülen Birinci Toprak Reformu'dur. Bu reform ile Mısır'ın büyük toprak sahiplerinin ekonomik gücünü kırarak, iktidara siyasal baskı yapmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Somut etkilerinden daha fazla siyasal mesajları öne çıkan bu iki olgu Nasır rejiminin nerede duracağına da işaret etmekteydi.

Siyasal meşruiyetini ne sınıfsal ilişkilerde ne de açık parlamenter işleyişte arayan Nasır, geç modernleşen bütün ulusların belli dönemlerinde rastlanan, sınıflar üstü "dayanımcı-milliyetçi" bir söylemi ve buna uygun düşen ekonomik uygulamaları tercih etmiştir. Nasır "dayanımcı-milliyetçi" söylem dolayısıyla da hızla "Arap'ların kurtarıcısı" ünvanını edinmiştir. Her ne kadar içeriği netleştirilemese de Nasır iktidarı "popülizm" ya da "Bonapartizm" olarak

nitelenmektedir.¹⁰⁹ Burada “popülizm” olarak adlandırılan siyasal rejimlerin içeriğini anlamaya dönük şu başlıkları aktarmamız gerekmektedir:

“-Modernleşme sorunlarıyla karşı karşıya kalan geri köylü ülkelerde ortaya çıkan sosyalizmdir.

-Genişleyen sanayi ve finans kapital tarafından tehdit edilen sıradan kırsal halkın ideolojisidir.

-Esas olarak... değişen bir toplumda geleneksel değerleri gerçekleştirmenin arayışı içinde olan bir kırsal harekettir.

-Halk çoğunluğunun kanaatinin seçkin bir azınlıkça denetlendiği inancıdır.

-Şu ana öncüle dayanan herhangi bir öğretisi veya harekettir: erdem, en etkili çoğunluğu oluşturan basit insanlarda ve onların kolektif geleneklerinde yatmaktadır.

-Popülizm, halk iradesinin kendi başına, diğer herhangi bir standarttan üstün olduğunu kabul etmektedir.

-Kentteki işçi sınıfı kitesinin ve/veya köylülüğün desteğini kazanmış, fakat bu iki sektörün özerk örgütsel gücünün sonucu olmayan bir siyasal harekettir.”¹¹⁰

Popülizm üzerine yapılan yukarıdaki genellemeler, Nasır iktidarının ötesinde Üçüncü Dünya ülkelerinin modernleşme süreçlerindeki önemli bir evreyi ifade etmektedir. Popülizmin geç modernleşen ulusların sahip oldukları toplumsal formasyondaki sınıfsal ve kültürel yapıyı, belli düzeye kadar üzerine alıp, yansıttığı söylenebilir. Büyük köylü yığınları ve küçük üreticilerin belirleyici olduğu Üçüncü Dünya’da “dayanışmacı-milliyetçi” bir totalliğin etkili olmasında, ifade etmeye çalıştığımız toplumsal yapının belirleyici rolü bulunmaktadır.

---

¹⁰⁹ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s.1302

¹¹⁰ J. B. Allcock, *Populism: A Brief Biography*, Sociology, September, 1971, s.385’ten aktaran Margeret Conovan, *Popülizm*, Londra: Junction Boks, 1981, s.7’den Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, s.109

Nasır rejiminin meşruiyet arayışında da köylülere dönük reformların etkili olduğu görülmektedir. Toplumsal olarak köylülere ve kentlerdeki orta sınıfları da içine alacak şekilde geniş bir dinamiğe seslenen Nasır rejimi, “Arap Birliği” ve “ulus” vurgusuyla meşruiyet kaynaklarını Mısır dışında da aradığı söylenebilir. “Birleşik Arap Cumhuriyeti” Suriye ile kısa süreli (1958-1961) bir “birleşme” dışında somut karşılıklar bulmasa da, rejimin sembol projelerinin en popüleridir. Nasır’ın toplumsal alana dönük söyleminde sınıfsallık gözlenmemiştir.¹¹¹ Dış politikada, kategorik olarak, Avrupa’nın Afrika ve Ortadoğu’ya dönük emperyalist tutumunun karşısında konumlanan Nasır rejimi, İslami, milliyetçi ve sosyalizan bir söylemi, Cemal Abdül Nasır’ın “kurtarıcı” olduğuna dair bir “mit” üretecek düzeyde kullanmıştır. Burada Köker’in az gelişmiş ülkelerde gelişen popülist akımların özelliklerine yaptığı vurgunun Nasır rejimin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

“-Az gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğu, tek-parti tarafından yönetilmektedir. Tek-partinin varlığını ve meşrulaştıran öğeler ise; (a) çoğu eskinin sömürgeleri olan az gelişmiş ülkelerde, partinin bağımsızlığı sağlayacak tek örgüt olma; (b) bu toplumlarda toplumun ‘piyasa modeline’ne göre yapılanmamış olması nedeniyle, siyasal çoğulculuğun nesnel temellerinin olmayışı; (c) parti-devletin, ulusal ilerlemeyi sağlayacak tek örgüt durumunda olması ve (d) ‘ulusal birliğin tek-parti içinde ifade edilmesi ve bazen de parti, ulus, köy-yaşamı ve kendi kendine işlen /birimlerin/ bir ideolojik kompleks içinde ayrıntılarıyla işlenmiş’ olması olarak sıralanmaktadır.

-...Az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan popülist düşünce akımları ile toplumsal-siyasal hareketler, toplumsal ilerlemeyi, özellikle de iktisadi kalkınmayı hedeflemektedirler...

-‘Üçüncü Dünya popülizmi’nin bir diğer önemli özelliği de, popülist düşünce öğelerinin milliyetçilikle birleşmesinde ortaya çıkmaktadır. ‘Popülist milliyetçilik’in ilk ayırdıcı özelliği, ‘millet’ ile ‘halk’ı özdeşleştirme olmaktadır”¹¹²

¹¹¹ Güler, *Süveyş’in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.293

¹¹² Köker, s.115-116

Yukarıya aktardığımız özellikler Nasır rejiminin “doğası”nı da yansıtmaktadır. Nasır öncesinde uzun süre Britanya baskısı altında var olmuş bir Mısır toplumu, etkisiz Kral Faruk yönetimi, İsrail karşısında silik bir tutum, topraksız milyonlarca köylü ve şehirlerdeki fellahlar... Nasır işte bu toplumsal yapıyı veri alarak, “ulusal kurtarıcı söylemini üretmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NASIR REJİMİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Bu bölüme, Owen ve Pamuk'un ortak bir çalışmalarından yapacağımız uzun bir alıntıyla başlayacağız. Zira alıntı, II. Dünya Savaşı sonrası için Mısır ekonomisini dönemlendirmede orijinal ve başarılı görünmektedir.

“1945-1990 arasında Mısır, üç farklı siyasi rejime sahne olmuştur: Kral Faruk'un krallık rejimi (1945-1952); 1970'deki ölümüne kadar Cemal Abdülnasır'ın artan etkisi altında süren devrim rejimi; bunu izleyen Enver Sedat (1970-1981) ve 1981'den bu yana devlet başkanlığını sürdüren Hüsnü Mübarek rejimi. Aynı yılların ekonomi tarihinin nasıl dönemlere ayrılacağına ilişkin büyük tartışmalar olmuştur. Bazı araştırmacılar dönemlere ayırmayı iktisadi yönetim türlerine (özellikle endüstriyel kalkınma çabalarıyla bağlantılı olarak) dayandırırken, diğerleri iktisadi performansta meydana gelen değişiklikleri esas almıştır. Bu, 1952 devriminin etkisi ya da kalkınma özel sektörden devlet sektörüne geçiş anı gibi, ülke ekonomisindeki dönüm noktalarını en iyi belirleme yöntemine ilişkin daha da büyük görüş ayrılıkları yaratmaktadır. Bu nedenle Robert Mabro 1952-1961 arası dönemin tamamını “kısmi planlama” diye adlandırırken, diğerleri Kasım-Aralık 1956'daki İngiliz-Fransız-İsrail askeri saldırısını izleyen yabancılara ait malların millileştirilmesiyle başlayan daha önemli bir değişime işaret etmektedir. Buna karşın, 1974/1975'te başlayıp dünya petrol fiyatlarının inişe geçtiği 1985/1986 yıllarında sona eren uzun dönemli iktisadi canlılığın niteliklerine ilişkin daha fazla görüş birliği vardır. Bunu 5 yıllık daha yavaş bir büyüme izlemiştir. Bu çözümlenmenin amacına uygun olarak söz konusu 45 yıl yönetim ile performansın birbiriyle en tutarlı olduğu varsayılan 5 alt döneme ayrılmıştır: 1945-1956, 1957-1967, 1968-1973, 1974-1985 ve 1986-1990.”¹¹³

---

¹¹³ Owen- Pamuk, 20. *Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s.171-172

Siyasal rejimlerle ekonomik tercihler arasındaki ilişkiyi de tartışan yazarlar tarihlere göre yaptıkları dönemlendirmeyi de genel olarak siyasi rejimin evrimine paralel sürdürmüşlerdir. Nitekim, 1945-1956 arasını “Özel Sektör Önderliğinde Büyüme,” 1957-1967 arasını “Planlama ve Kamu Mülkiyetine Geçiş,” Mısır’ın 1967’de İsrail’le giriştiği savaşta yenilmesinin ardından, 1968-1973 dilimine yerleştirdikleri “İktisadi Durgunluk,” Nasır’dan sonra devlet başkanlığına gelen Enver Sedat dönemini “İnfıtah Ekonomisi” olarak adlandırılan ve liberalleşmeye denk düşen süreci 1974-1985 dilimine yerleştirmeleri ve son olarak 1986’da başlayıp 1990’a kadar sürecek zaman aralığına da “İktisadi Yavaşlama”yı yerleştirmeleri hem Mısır’ın iç siyasi gelişmeleriyle yakından ilgilidir, hem de Üçüncü Dünya ekonomilerinin genel seyrini yansıtmaktadır. Nasır dönemi Mısır için (1952-1967) bir dönemlendirme de Peter Johnson’dan gelmektedir. “1952-1954 Darbeden sonra rejimin güçlendirilmesi, 1955-1958 Devlet burjuvazisinin ortaya çıkışı, 1959-1963 Devlet burjuvazisi hegemonyası, 1964-1967 Kapitalist yolda karışıklık.”¹¹⁴ Johnson’un dönemlendirmesinden de anlaşılacağı gibi Hür Subay’ların iktidara gelişleri, doğrusal olarak planlı ekonomiye geçişi beraberinde getirmemiştir. Bunun nedenlerinden biri, iktidara gelen kadroların siyasi açıdan zayıflıklarıyken, diğer nedeni ise Hür Subaylar’ın önceden hazırlanan bir ekonomik programlarının olmayışdır. Nasır üzerine yapılan çalışmalar da ortaklaşılan noktaların başında Nasır ve ekibinin iktidar öncesinde şekillenmiş bir projelerinin olmadığıdır.¹¹⁵ Nasır’ın bir darbeyle Mısır yönetimini üstlenmesi bayağı bir ihtirasla açıklanamayacaksa, 1952 darbesini hangi belirleyici saikin harekete geçirdiği sorusu kendine yer bulacaktır. Sorunun cevabı “geç modernleşen”lerin, kendilerinden öncekilere yetişme iradesi çevresinde aranabilir.¹¹⁶ Nasır anti-empyralist söylemi ve ekonomik tedbirleri elden bırakmazken, hareket düzlemi her zaman “Modern Arap Ulusu” olmuştur. 1952 darbesiyle iktidara gelen asker kadronun ellerinde “beş yıllık plan”ları belki yoktu. Ancak adı geçen kadronun, hemen bütün Üçüncü Dünya ülkelerini

¹¹⁴ Peter Johnson, “*Egypt Under Nasser*”, Merip Reports, No.10, Jul., 1972, pp.3-14

¹¹⁵ Owen-Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s. 173

yönlendiren otoriter öznelerinin taşıdığı “modernleşme ütopyası”nı benimsedikleri görülmektedir. Nasır iktidarının, radikal bir tercihle, ilk icraat olarak büyük toprak sahiplerini hedeflemesi, “ulusal sermaye”nin desteklenerek sanayinin geliştirilmesi gibi yapısal müdahalelerle birlikte, İslami ideolojinin seyreltilerek yeni rejimin “resmi ideoloji”si haline getirilmesi,¹¹⁷ milliyetçiliğin tarihsel referanslarla ve bütün Arap toplumlarını kapsayacak bir biçimde yeniden üretilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması “yukarıdan aşağıya modernleşme”nin belirleyici uğrakları olarak görülebilir.

Bu bölümde Nasır’ın iktidara gelişinden itibaren Mısır’daki ekonomik programları takip etmeye çalışacağız.

A. Toprak Reformları

1) Birinci Toprak Reformu

Nasır rejiminin toplumsal dayanaklarının başında yoksul ve topraksız köylülerin geldiğini yukarıda belirtmiştik. Hür Subaylar’ın 23 Temmuz 1952’de iktidara gelişlerinden bir buçuk ay gibi kısa bir sürede aldıkları radikal bir kararlar, Kral Faruk döneminin egemen sınıfı olan büyük toprak sahiplerini siyasal ve ekonomik olarak bastırmayı amaçladıkları, “Birinci Toprak Reformu”nu uygulamaya soktular. Toprak reformunun, yeni rejime yıkıcı şekilde muhalefet edeceklerine kesin gözüyle bakılan ve Mısır ticaretini de yönlendiren toprak sahiplerini hedef almasının ilk nedeni, rejimi güvenceye alacak biçimde ve topraksız köylünün toplumsal desteğine sahip olmaktı. 1952 tarihli toprak reformunun hedefleri arasında, yeni siyasal rejime destek sağlamak için, kırlarda yeni bir orta ve küçük ölçekli kapitalistler sınıfının yaratılması olduğu yönündeki yorum dikkat çekicidir. Waterbury devlet kontrolündeki tarım kooperatiflerini

---

¹¹⁶ Metin Çulhaoğlu, “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 3. cilt, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.171

¹¹⁷ Zeynep Güler, *Süveyş’in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.260

“kapitalist çiftlikler” olarak yorumlamaktadır.¹¹⁸ Yukarıda Mısır ekonomisini dönemlendirmeye çalışırken, Johnson’ın da 1955-1958 arasını devlet kapitalizminin ortaya çıkışı olarak adlandırdığını aktarmıştık.

Burada Nasır’ın, köylüleri rejimin meşruiyet dinamiğine dönüştürmede ayırt edici yanını – örneğin Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran kadroların radikal laik tutumlarıyla – belirtmek gerekmektedir. Hemen bütün “otoriter modernleşme” süreçlerinde tercih edilen “laisizm” Nasır siyasetine yansımamıştır. 1956 Anayasası devletin dini olarak İslam’ı tanımış, 1958’de Suriye’yle birlikte hazırlanan “Birleşik Arap Cumhuriyeti Anayasa’sı,” Suriye’deki Hıristiyanlar’ı ve diğer dini azınlıkları gözeterek İslami bir göndermede bulunmamıştır.¹¹⁹ 1964’te kabul edilen ve Mısır’ın sosyalist bir ülke olduğunu ilan eden yeni Anayasa İslami referanslarla meşruiyet arayışına çıkmıştır.¹²⁰ Bunların dışında, Nasır’ın bütünün söylev ve yazıları sosyalizm ve İslam arasındaki benzerliğe yapılan vurgularla doludur. Hatta Mısır’ın resmi din kurumları ve dini kanaat odakları da sosyalizmin İslam için en uygun bir uygulama olduğunu fetva biçiminde yaymışlardır.¹²¹

“Birinci Toprak Reformu”nun rakamsal verileri net değildir. Owen-Pamuk, ilk reformun toprak sahiplerinin elindeki toprağın tavanını 300 feddana (1 feddan 0.4 hektara eşittir) indirdiğini belirtirlerken,¹²² Nasır döneminde de Ortadoğu’nun etkili gazetelerinin başında gelen El Mısri gazetesi editörü Ahmet Abu El-Feth’i reformun toprak mülkiyetini 200 feddanla sınırladığını yazmaktadır.¹²³ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi’de 200

---

¹¹⁸ John Waterbury, *Sonsuz Yanılgılar Karşısında (Hindistan, Meksika, Mısır ve Türkiye’de Kamu Girişimi ve Devlet Gücü)*, 1. Baskı, Çev. Muhsin Mengütürk, Nesrin Nas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, s.109

¹¹⁹ Güler, *Süveys’in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.148

¹²⁰ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s.1031

¹²¹ Güler, *Süveys’in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.260-261

¹²² Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s.174

¹²³ Ahmet Abu El-Feth, *Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır*, Çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi, 1965, s.71

feddan rakamını vermektedir.¹²⁴ Mansfield reformun iki ya da daha fazla çocuklu toprak sahiplerinin 300 feddana kadar toprağı ellerinde bulundurmasına olanak sağladığını yazmaktadır.¹²⁵ Rakamlardaki çelişki bir yana, reformun Mısır'da nasıl yankılandığını El-Feth vurgulamaktadır.

“Toprak kanunu, geniş bir propaganda sayesinde büyük bir başarı olarak kabul ve ilan edilmişti. Ayrıca bu kanun, mahrumiyet içinde yaşayan fellahlara, arazi sahibi olmak imkanını veriyordu. Her ne kadar Mısır'da zaruret içine bulunan halkın nüfusu milyonu ve dağıtılacak arazi miktarı ise ancak iki milyon feddanı buluyorsa da, sefil ve perişan bir halde yaşayan her köylü bu kanun sayesinde araziye sahip olacağına inanıyordu.”¹²⁶

Reformun pratik sonuçlarından çok daha önemli olan siyasal etkisidir. “Birinci Toprak Reformu” topraksız köylülerin yeni rejime umutla bakmalarına yol açmış olması sebebiyle Nasır iktidarına karşı toplumsal muhalefetin önüne geçmiştir.

“Toprak dağıtımı, Mısır'ın ekilen arazisinin sadece yüzde onunu etkiledi. Bir bakıma Aşağı Nil'de ya da Delta'da 200 feddan arazi dahi hala 3,5 ile 5 milyon Mısır lirası arasında ettiğinden gerçekte bu mütevazı bir tedbirdi. Kiralarda yapılan indirimler, küçük ve orta toprak sahiplerini etkilediğinden ve fakir çiftçiler yararlandığından daha radikal oldu. Fakat bu dahi sosyalizm değildi –kapitalist ülkelerdeki tekel aleyhtarı yasalar ile kıyaslanabilir- dolayısıyla Marxistler tarafından Amerikan etkili olarak tanımlandı. 1952 toprak reformunun önemi, toprak ağalarının siyasal nüfuzunu yıkamamışsa bile büyük ölçüde azaltmasından ileri gelmektedir. Vafd Partisi, iktidarda bulunduğu sıralarda toprak ağalarının egemenliğinde bulunduğundan Mısır'ın ihtiyacı olan gerekli reformları gerçekleştirememiş ve böylece kendi sonunu hazırlamıştır.”¹²⁷

Mansfield reformun siyasal sonuçlarını aktardığı çalışmasında ilginç bir başka sonuca da işaret ediyor. Nasır'ın muhalifleri Marksistler ve büyük toprak

---

¹²⁴ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s.1031

¹²⁵ Peter Mansfield, *Mısır İhtilali ve Nasır*, Çev. Ergün Tuncal, İstanbul: Akşam Kitap Kulübü, 1967, s.39

¹²⁶ El-Feth, *Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır*, s.71

sahipleri. İlginç, ancak Nasır'ın eklektik projesi dikkate alındığında “Ortodoks Marksistler”in düşündükleri sosyalizmden uzakta durduğu da gerçektir. Bunların Nasır iktidarının ilk dönemlerinde, Mısır'da toplumsal varlıkları etkili olmayan işçileri sendikalar aracılığıyla harekete geçirmek istedikleri belirtilmelidir. Öyle ki Nasır dönemi Mısır cezaevleri Marksistleri “ağırlamaya” devam etmişti.¹²⁸

Yine Owen-Pamuk da reformun sonuçlarının sınırlı olduğunu ifade ederek, devlet mülkiyetine geçen miktarın ancak 450.000 feddan olduğunu, bununla ekilebilir alanların sadece yüzde 7,5'ine karşılık geldiğini belirtmektedirler. Toprağın dağıtım hızının da çok düşük olduğunu vurgulayan aynı yazarlar, dağıtımın yılda 65.000 feddanı geçmediğinin altını çizmektedirler.¹²⁹ Waterbury'nin verdiği rakamlarda reformun nicelik olarak sınırlı olduğunu belirtmektedir. Yazar, Mısır ekili alanının yüzde 14'nün tarıma dayalı ailelerin aşağı yukarı yüzde 10'una yeniden dağıtıldığını aktarmıştır.¹³⁰ Ancak verilen rakamlar, 1952'den önceki toprak dağılımında, ekilebilir alanların yüzde 72'sinin en büyük toprak sahiplerinin yüzde 1'inin elinde olduğu bilgisiyle birlikte anlam kazanmaktadır.¹³¹ Toprak reformunun sayısal olarak sınırlı kaldığı yönündeki eğilim güçlü olmakla birlikte, “kraliyet ailesi ve Mısır'ın siyasi ve ekonomik hayatında belirleyici olan iki bin büyük toprak sahibi temeline dayalı toprak sistemini ortadan kaldırdı.”¹³²

“Birinci Toprak Reformu”nun tarımsal üretimde ciddi açıklara yol açmadan gerçekleştirilmesinde, dağıtılan topraklardan pay alan köylülerin zorunlu olarak üye oldukları devlet kooperatiflerinin etkili olduğu

---

¹²⁷ Mansfield, *Mısır İhtilali ve Nasır*, s.40

¹²⁸ Waterbury, *Sonsuz Yanılgılar Karşısında*, s.112

¹²⁹ Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s.174

¹³⁰ Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes*, Princeton: Princeton University Press, 1983, s.266-67'den Waterbury, *Sonsuz Yanılgılar Karşısında*, s. 109

¹³¹ Güler, *Süveyş'in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.273

¹³² Waterbury, *Sonsuz Yanılgılar Karşısında*, s. 109

vurgulanmaktadır. Devlet kooperatiflerinin modern tarım uygulamasında önemli rol üstlendiği gözlenmiştir.¹³³

Tablo 1. Mısır’da Dağıtılan Toprak Miktarı (1953-1971) (bin feddan)

Yıllar	1952'den Başlayarak Yıl Sonuna Kadar Kamulaştırılan Toprak Miktarı	Dağıtılan Toprak Miktarı (yıllık)	Dağıtılan Toprak Miktarı (kümülatif)
1953	211	16	16
1954	294	65	81
1955	374	67	148
1956	434	36	184
1957		42	226
1958	544	43	269
1959		6	275
1960		23	298
1961		28	326
1962		106	432
1963		90	522
1964		122	644
1965		26	670
1966	875	26	696
1967		58	754
1968		20	774
1969		23	797
1970		20	817
1971		5	822

Kaynak: Robert Mabro, *The Egyptian Economy: 1952-1972*, Londra: Oxford University Press, 1976, Tablo 4.2'den Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Tablo 6.2

¹³³ Owen-Pamuk, s.174-175

2) İkinci Toprak Reformu

Hem tarımsal ekonominin Mısır içinde tuttuğu yer hem de kalkınma projesinin tarımın modernizasyonu başarılmadan istenilen sonuçları vermeyeceğini gören yeni rejim, siyasal olarak ülkeye iyiden iyiye yerleştikten sonra, 1961’de “İkinci Toprak Reformu”nu gerçekleştirdi. “İkinci Toprak Reformu”nun köylüyü topraklandırması vasat düzeyde gerçekleşirken, tarım faaliyetinin modern yöntemlerle desteklenmesi bu toprak reformunun etkili yönünü göstermektedir.

Nasır rejimiyle birlikte ülke tarımında yer edinmeye başlayan devlet tarım kooperatifleri, “İkinci Toprak Reformu” ile yaygınlaştırıldı ve Mısır tarımını denetler düzeye yükseltildi. Devlet kooperatifleri hangi alanlarda ne türden tarım yapılacağına, hangi ürünün ekileceğine dair karar merkezi haline gelirken, tarımsal ticarete de tekel konumuna gelmiş oluyordu. Kooperatiflerin modern tarım gereklerini karşılayacak alt yapıya sahip olduğu ve Mısır tarımını bu yönde yapısal bir değişime uğrattığı vurgulanmaktadır.¹³⁴

Yapımı için finansman arayış döneminde Mısır dış politikasında ani yön değiştirmelere de neden olmuş olan Asuan Barajı’nın tamamlanmasının sulama olanaklarını arttırması, ekilebilir alanları genişletmiştir. Sulamanın, gübre ve kaliteli tohum kullanımının tarımsal üretimi arttırdığı gözlenmiştir. Tarımsal üretimin artışı, “Birinci Toprak Reformu” uygulamasında yaşanan “geçiş sorunları”nın da üstesinden geldiğini göstermektedir. 1967 yılı itibariyle, ekilir alanların yüzde 8’i köylüye dağıtılmış durumdaydı. Büyük toprak sahiplerinin zorunlu satışlarından 107.000 feddan, yeni kazanılan toprakların dağıtım ya da satışından da 453.000 feddan miktarındaki toprağın da köylünün eline geçtiği, yine Owen-Pamuk tarafından aktarılmaktadır.¹³⁵ 1969 yılında da

---

¹³⁴ Owen-Pamuk, s.178

¹³⁵ Abdel-Fadil, *Development, Income Distribution and Social Change in Rural Egypt 1952-1970*, s.23’ten Owen-Pamuk, s.178

“Üçüncü Toprak Reformu” denilen uygulama başlatılmış ve aile başına toprak miktarını 100 feddanla sınırlamayı ön görmüş olan düzenlemenin, 28.500 feddanlık toprağa el konulmasının ötesine geçilememiştir.¹³⁶

Başka bir çalışmada toprak reformlarının genel sonuçları ele alınmıştır:

“Tarımda üç tip üretim ilişkileri tespit edebiliriz. Yalnızca az miktarda toprak devlet mülkiyetindeydi. Aslında, bu toprak gerçek anlamda sahipli değildi. Devlet toprağı nihayi olarak özel sektöre devretmek amacıyla işliyordu. Bu anlamda, toprak yarı kamusal idi. Devlet kullanım haklarını elinde tutuyordu ama bu haklar geçiciydi. Toprağın çoğu yeniden kazanılmış çöl arazisi idi ve devlet bunu yalnızca verimlilik kapasitesi artıncaya kadar tutuyordu. Kar belirmeye başladığı an, bunu özel bireylere devretmek konusunda önemli bir baskı ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla devlet hiçbir zaman bu topraktan bir üretim fazlası [artı değer] alamadı. Daha çok, devlet özel bireyler daha sonra üretim fazlasını [artı değer] alabilinler diye zararları karşıladı.

Üretim ilişkilerinin ikinci biçimi kooperatif sektöründe ortaya çıktı. Toprağın ve ürünün (tarım ürünleri) çoğu kooperatif sistemi içinde üretiliyordu. Kooperatifleşme yalnızca girdilerin kontrolü (tohum, gübre, tarım ilacı) ve üretilenin zorla pazarlanması anlamına geliyordu. Üretim sürecinin unsurları yönetim açısından kontrol ediliyordu ama toprak bireysel olarak işleniyordu ve toprak sahipleri karlarını bireysel olarak alıyorlardı. Üretim ilişkileri geliri belirliyordu çünkü devlet girdilerin ve üretilenin fiyatlarını kontrol ederek çiftçinin geliri üzerinde yüksek bir kontrol sağlamış oluyordu. Aynı zamanda fiyatların manipülasyonu aracılığıyla ekonomik faaliyetin fazlasını [artı değer] çekme kabiliyetini kazandı.”¹³⁷

Son toprak reformunun etkisiz kalması ekonomik göstergelerin ötesindeki bir olguya da işaret etmektedir. Haziran 1967’de İsrail karşısında alınan askeri yenilgiden, Nasır’ın karizmatik kişiliğinde anlam bulan Hür Subaylar rejimin kırılma noktasını okuyabiliriz.

---

¹³⁶ Owen-Pamuk, s.180

¹³⁷ Mark N. Cooper, “State Capitalism, Class Structure, and Social Transformation in the Third World: The Case of Egypt” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No.4,Kasım,1983, s. 456-7.

B. Sermaye Birikimi ve İç Sınıfsal Yapı

Nasır rejimini tanımlamaya, ekonomi politikalarından hareketle, dünya ekonomik sistemi içerisindeki niteliğini belirlemeye dönük tartışmaların yoğunluk kazandığı başlık Mısır ekonomisidir. Genellikle Üçüncü Dünya'ya özgü bir uygulama olduğu düşünülen “Devlet kapitalizmi” kavramı çerçevesinde yürütülen tartışmalar, sermaye birikim süreçlerinin nasıl gerçekleştiğini ve sermaye birikim süreçleriyle ilişkili olarak iç sınıf yapısının ve siyasal rejimlerin ne yönde değiştiğini anlamaya dönük olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında varlık gösteren ve 10-15 yıllık bir süreçten sonra Üçüncü Dünya'nın dünya kapitalizmiyle bütünleşmesi sonucunu doğuran devlet merkezli kalkınma ve ithal ikameci sanayileşme projelerinin kapitalist sermaye birikim sürecinin kesintisi değil, bu sürecin kriz ve uluslararası kapitalist iş bölümünün kaçınılmaz sonucu olduğu tezi Nasır rejiminin de “doğası”nı açıklar nitelikte görünmektedir.

“Her gelişme aşaması, iç sınıf yapısınca ve dünya iş bölümüyle bütünleşme tarzınca belirlenen özgül bir sermaye birikim biçimiyle ayırt edilir. Dolayısıyla her aşama, yapısında yeni aşamaya geçişi belirleyen unsurlar taşıyan bir kriz ile son bulur. Askeri müdahaleler aşamalar arasındaki bu geçiş ve kriz dönemlerine rastlar. Aşamalar arasındaki geçiş sermaye birikim sürecinin yeniden yapılanması anlamına geldiğinden, bu ayrıca, her birikim biçimini tanımlayan sınıf çatışmalarını ve ittifaklarının bütünüyle yeniden yapılanmasını da kapsar. Son olarak, bu tür bir dizi sınıf çatışması ve ittifakına dayanan her bir sermaye birikim biçiminin, o aşamada egemen olan siyasal rejime ilişkin uzantıları vardır. Dolayısıyla, her ne kadar askeri müdahaleler ortak bir özellik olarak kriz ve geçiş dönemlerinde yapılsalar da, müdahalelerin siyasal rejim açısından farklı sonuçları her birikim biçimine içkin farklı sınıf ilişkilerinden kaynaklanır.”¹³⁸

---

¹³⁸ Güllalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, s.29

Gülalp'ten yaptığımız uzun alıntı, 1950'lerle birlikte dünya kapitalizminin iş bölümünün sonucu olarak, Üçüncü Dünya getirilebilmesi için, devletçi ekonomi politikaya geçişi ve devletçiliğin taşıyıcısı olacak siyasal rejim değişikliklerinin “derin”deki nedenlerini anlatmaktadır.

1952'ye kadar Mısır ekonomisi içindeki kamu sektörü payını sulama ve ulaşım altyapıları, bir petrol rafinerisi, çok sınırlı sayıdaki askeri fabrikalar ve tarımdaki küçük bir alan oluşturmaktaydı. Mısır ekonomisinin daha M. Ali Paşa döneminde, belirleyici oranda, Avrupa sermayesinin kontrolü altındaydı. Tarım ülkesi olmanın bütün özelliklerini yansıtan Mısır ekonomisinde GSMH içindeki tarımsal pay üçte ikidir. İhracatında hemen tamamını tarım ürünleri oluşturmaktaydı.¹³⁹ 1917'deki Mısır nüfus sayımına göre sadece 489.695 kişinin imalat sanayisinde istihdam edilmekteydi. Bu da aktif iş gücünün yüzde 5.9'u gibi çok küçük bir oranı oluşturmaktaydı. İstihdamın büyük bölümü küçük ölçekli fabrikalarda ve ev tipi imalathanelerde yerel tarım ürünlerinin işlenmesinde kullanılıyordu.¹⁴⁰ Owen-Pamuk çalışması hem sanayinin ekonomi içindeki büyüklüğünü hem de yerli olmayan sermayenin gücünü göstermektedir:

“İmalat sanayiinde istihdam edilen işgücünün çok küçük bir bölümü, az sayıdaki çağdaş fabrika tipi daha büyük işletmelerde çalışmaktaydı. Bunlar Kahire'nin hemen güneyindeki, 1916 yılında 17.000 işçi çalıştıran, Fransızlara ait *Société Générale des Sucreries et de la Raffinerie d'Égypte* adlı rafine şeker üretim tesisleri; İskenderiye'deki, 800 işçi çalıştıran, İngilizlere ait *Fabrique Nationale d'Égypte* adlı pamuk ipliği üretim ve dokuma tesisleri; brikası Helwan yakınlarındaki, 260 işçi çalıştıran, Belçikalıların işlettiği *Société Anonyme des Ciments d'Égypte* adlı çimento ve çimento, seramik ve tuğla, sabun ya da şekerden damıtılan alkole dayalı kimyasal madde üreten daha küçük ölçekli birkaç fabrikadan ibaretti. Bu tesisler genellikle 600 dolayındaki küçük ölçekli rafine şeker ve imalathanesi ya da 13.000 dolayındaki el dokuma tezgahı gibi çok sayıda ufak rakiple iç piyasayı paylaşıyordu.”¹⁴¹

¹³⁹ Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s.48

¹⁴⁰ Owen-Pamuk, s.49

¹⁴¹ Mısır Hükümeti, *Rapport de la commission du commerce et de l'industrie*, 2. Baskı, Ek X, XI, XII, v.d, ve Robert L. Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Chance in Egypt*, s.34'ten Owen-Pamuk, s.50

Veriler 20. yüzyıl başlarında Mısır'daki sermaye birikiminin tarıma ve dışa bağımlı nitelikler taşıdığını net biçimde ifade etmektedir. Merkezi ulusal bir ekonomik işleyiş olmadığı gibi, ekonomiye egemen sanayi burjuvazisinin varlığından söz etmekte aynı oranda olanaksızdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyonlarının da etkisiyle sömürge ekonomisi görünümünü ele veren bu dönem, Mısır ekonomisi "en küçük çiftçinin bile dünya pazarı için üretim yapmaya başlaması" ve Mısır ihracatının da sadece pamuğa dayalı olarak kalmasını beraberinde getirmiştir.¹⁴²

Dünya pazarına hammadde ya da yarı-mamül ürünler sağlayan Mısır tarımını büyük toprak sahibi olan 2.500 - 3.000 aile yönlendirmekteydi. Eski Mısır'dan beri sulama tekniklerinin geliştirilmiş olması ve Nil çevresindeki verimli deltaların varlığı Mısır tarımını pamuk ve buğday üretiminde öne çıkartmıştır. 19. yüzyılın başından 20.yüzyıl ortalarına kadar ekilebilir alanlarda sürekli bir artış gözlenmiştir. Tarımsal büyüme 1897 ile 1947 arasında ekilebilir alanlarda yüzde 14 dolayında gerçekleşmiştir. Tahıl üretimi yapılan alanlar ise, aynı zaman diliminde, yüzde 37 gibi yüksek sayılacak bir oranda büyümüştür. Tahıl üretiminin büyümesinin temel nedeni yüksek nüfus artış hızıdır. 1897-1947 diliminde nüfus iki katına çıkmıştır.¹⁴³

---

¹⁴² Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.58

¹⁴³ Manfred Halpern, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Princeton University Press, 1963, s.79'dan Güler Süveyş'in *Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.273

Tablo 2. Yıllara Göre Mısır'da Nüfus, Üretim ve Tüketim Artışı (%)

Tür	1939-55	1959/60- 1964/65	1964/65- 1973	1973- 1981/82	1959/60 1981/82
Nüfus	2,1	2,6	2,4	2,6	2,5
Üretim sektörü					
Tarım	5,6	6,6	3,3	9,3	6,4
Sanayi ve madencilik				7,6 ^a	
Petrol				43,6	
Elektrik		14,0	15,0	11,3	13,3
Kamu hizmetleri (su, gaz, vs.)		4,8	6,4	b	
İnşaat		16,6	1,2	5,5	6,3
Ulaşım ve iletişim		11,3	-2,4	22,2	10,0
Ticaret ve finans		2,2	4,1	11,7	6,6
Konut yapımı		1,5	1,8	7,5	3,9
Diğer hizmetler		7,6	6,1	6,1	6,4
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla					
Faktör maliyeti ile	2,5	6,1	3,1	8,1	5,8
Kişi başına düşen faktör maliyeti ile	0,4	3,5	0,7	5,5	3,3
Gayri safi Milli Hasıla					
Piyasa fiyatına göre	3,5 ^c	6,7	3,5	7,3	5,7
Kişi başına düşen piyasa fiyatına göre	1,4 ^c	4,1	1,1	4,7	3,2
Büyüme oranlarının hesaplanmasında, çeşitli sabit fiyat tahminleri temel alınmıştır:					
a	1974-1981/1982 dönemi için verilmiştir.				
b	Elektrigin içine dahil edilmiştir.				
c	Tahminidir.				

Kaynak: Bent Hansen, *Egypt and Turkey*, Oxford ve New York, Oxford University Press for the World Bank, 1991, Tablo 1.1'den Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Tablo 6.1

Mısır'da tarımın ekonomi içindeki belirleyiciliği ve büyük toprak sahiplerinin ülkenin hem siyasal hem sosyal denetiminde egemen rolleri Avrupa

ortaçağ feodalizmiyle paralellikler kurulmasına da neden olmuştur.¹⁴⁴ Kurulan paralelliği koşullayan başka bir etken de M. Ali Paşa'nın Osmanlı merkezinden özerk bir yapıyı örgütlemek uğraşdır. Osmanlı toprak düzenin Mısır'da da egemen olduğunu "unutan" bu paralellik arayışlarının Mısır'ın sınıfsal yapısını açıklama gücü bulunmamaktadır. Avrupa feodal üretim tarzına referansla yapılan tanımlamalara kuşkuyla yaklaşan Emrealp ise Doğu Avrupa'nın mutlakiyetçi devlet yapılanmalarını, 19. yüzyıl Mısır'ını anlamak için daha iyi örnekler olduğunu savunmaktadır.¹⁴⁵ Batı ya da Doğu Avrupa'yla kurulan paralellikler bir yana, tarımda ve ihracattaki güçleriyle hükümet ve Kral üzerinde de belirleyici olanın büyük toprak sahipleri olduğu kabul edilebilir.

Ancak bu tezin de bazı boşluklar taşıdığı açıktır. Boşlukları oluşturan ve gözden kaçırılmaması gereken iki olguyu ele almamız gerekmektedir. Birincisi, Mısır'da toprak özel mülkiyetine 1858'de Sait Paşa zamanında yayınlanan Toprak Yasası ile izin verildiğidir. Topraktaki özel mülkiyetin fiilen, adı geçen yasadan biraz daha önce başladığı varsayımında bile Mısır'da toprağın özel mülkiyete açılışı bir hayli geç bir tarihtir. Dolayısıyla Osmanlı miri toprak düzeninin egemen olduğu 1850'ler öncesi sınıf ilişkileri açıklanmaya ihtiyaç duymaktadır. Topraktaki özel mülkiyet düzeninin 19. yüzyıl ortalarında başladığı Mısır'da toprak düzenin hızla özel mülkiyet biçimine dönüştüğü, toprağı ele geçirenlerin de kabile şefleri, kentli eşraf, tüccar, büyük bürokratlar ve yönetici aileler olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶ Toprağın yeni sahiplerinin toplumsal konumları, Mısır'da siyasal ve toplumsal olarak egemen olmalarını kolaylaştıran özellikler göstermektedir. Toprağı Osmanlı İmparatorluğu için yönetenler toprağın sahibi olmuşlardır.

Mısır'ın dünya ekonomisine açık yapısı ve Mısır'da varlık gösteren Avrupa sermayesinin durumu ise, üzerinde durulması gereken ikinci olguyu işaret

---

¹⁴⁴ Owen-Pamuk, *20 Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, s.65

¹⁴⁵ Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.78-79

¹⁴⁶ Güler, *Süveyş'in Batı Yakasında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, s.34

etmektedir. Yabancı sermaye yatırımlarının 1914 itibariyle 92 milyon sterline ulaşmış olduğu ve bu miktarın 67 milyonluk bölümünün toprağa yatırıldığı, Mısır'daki yabancı sermaye ağırlığının 1930'lu yıllarda da devam ettiği ve 81 milyonluk yatırımın 39 milyonluk dilimin Fransız sermayesine ait olup, bununda bankacılığa ayrıldığı, bankacılık yanında sanayiye önem veren Britanya'nın 32 milyonluk bir yatırıma sahip olduğu, yatırımlar miktarının 148 itibariyle de 100 milyon sterline ulaştığı, yine bu yıllarda Mısır sanayisinde ABD yatırımlarının önemli hale geldiği yönündeki genel veriler bile yabancı sermayesinin Mısır'daki egemenliğini göstermektedir.¹⁴⁷ Mısır ekonomisindeki vurgulanan ağırlığın, siyasal rejimin oluşumuna ve işleyişine etki etmesi, sadece yatırımların güvenceye alınması için bile kaçınılmaz olduğu açıktır. Ayrıca Mısır'ın siyasal bağımsızlığını 1923'te kazanmasına karşın, Britanya'a, Mısır devleti üzerindeki gücünü 1936'ya kadar, bir sömürgecilik kurumu olan "İngiliz Yüksek Komiseri" aracılığıyla sürdürmüştür. Açıklamaya çalıştığımız iki faktör Mısır'daki toprak sahipleri egemenliğinin yeniden düşünülmesini gerektirir önemdedir.

İçte büyük toprak sahiplerinin belirleyici varlığı ile sanayide ve finansal alanda yabancı sermaye ağırlığının varlığı Mısır için yapılan genellemenin başında gelmektedir. Zira böylesi "gayri milli sermayeyle toprak sahipleri ittifakı" Aminci "halkçı-ulusalcı stratejini"nin "anti feodal-anti emperyalist devrim"le yok edilecek sınıfları oluşturduğu söylenebilir. Üçüncü Dünya ülkelerindeki devlet merkezli kalkınma projelerinin "kapitalist olmayan yol" olarak adlandırılmasının nedeni de sermaye birikim sürecindeki yeniden yapılanmayla ilgilidir. "Kapalı bir ekonomide ve devletin öcülüğünde yaşanan hızlı sanayileşme, dönemin milliyetçi söylemiyle de birleşince, anti-emperyalist ve kalkınmacı (dolayısıyla da "ilerici") bir devlet-sınıfı'nın varlığı yanılması içeren ideolojik inancın oluşmasına yol açmıştır."¹⁴⁸ Gülalp'ın 1930'lar Türkiye'sinde, 1929'da dünya kapitalizminin yaşadığı ağır bunalıma karşı

---

¹⁴⁷ Abdel – Melek, *Egypt: Military Society*, New York: Random House, 1968, s.13'den ve C. Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, London: Oxford University Press, 1963, s.236'dan Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.61

önlemler olarak ele alınması gereken “devletçilik” uygulamalarının ideolojik yanlısamlara nasıl yol açtığını anlayan çalışan vurguları, Nasır rejimine uzanabilecek genellemeler içermektedir.

Cooper “devlet kapitalizmi” kavramı ekseninde Nasır dönemi ekonomi politikaları değerlendirirken, Üçüncü Dünya için “eğilimler” denebilecek sonuçlara da varmaktadır:

“Özel sektörü kısıtladı, fakat yok etmedi. Ekonomik aktivitenin çoğunu millileştirdi veya kontrol etti, fakat çok temel bazı ekonomik ilişkileri değiştirmede. Yarı-popülist bir devlet kapitalizmi ve gelişmeci bir milliyetçilik biçimi haline geldi—ki bu üçüncü dünyada oldukça sık rastlanır bir biçimdir. Bu biçimde, devlet ekonomiyi güdümler, ama onu ne kapitalist olmayan bir biçime, ne de dinamik bir kapitalist biçime dönüştürmeye gücü yeter. Bu ekonomik organizasyon biçiminin ikili zaafiyeti onu oldukça istikrarsız kılar. Bu istikrarsızlık potansiyel olarak gerçek bir dönüşüm anlamında değil, ekonomik yapıdaki kamusal ve özel sektörlerin çeşitli karışımları arasında bir salınım biçimindedir. Bu salınım da üçüncü dünyada oldukça sık rastlanır.”¹⁴⁹

Benzer bir süreçte Batı Avrupa’da, “sosyal devlet” uygulamalarında yaşanmıştı. II. Dünya Savaşı’nın yarattığı büyük yıkımın hemen ardından hızla büyümeye başlayan dünya kapitalizmi, Keynesyen politikalarla bu büyümeyi “sosyal devlet” ve ya “refah devleti” diye adlandırıp toplumsal bir düzlemle de buluşturmuştu. Kitlelerin alım gücünün yükselmesi, kamusal nitelikli yatırımların düzenli şekilde artması ve elbette bunlara paralel olarak siyasal özgürlük alanlarının genişlemesi de benzer ideolojik sonuçlar doğurmuştu. “Sosyal devlet”in uygulamalarının gündemde olduğu dönemde, kapitalizmin kendiliğinden sosyalizme dönüşümü ciddi ciddi tartışılmaktaydı.

---

¹⁴⁸ Güllalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, s.31-32

¹⁴⁹ Mark N. Cooper, “State Capitalism, Class Structure, and Social Transformation in the Third World: The Case of Egypt” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 4, Kasım 1983, s. 452.

Nasır'ın iktidara gelişinden itibaren yeni rejimin sivri ucunu büyük toprak sahiplerine yöneltmesi ve bu başlıkta belli mesafe alındıktan sonra, Süveyş Krizi gerekçe gösterilerek yabancı yatırımların hemen hepsinin devletleştirilmesi (ideolojik bir tercihle buna millileştirme de deniyor), kamusal yatırımların arttırılması, beş yıllık kalkınma planlarının uygulanması gibi ekonomi politikalar, genel olarak “sosyalist dönüşümler” ya da en azından “halkçı-demokratik” olarak nitelenmiştir. İç pazarın güçlendirilmesi amacıyla ithal ikamesinin tercih edilmesi, uluslararası kapitalist iş bölümünün de gerekli hale getirdiği hızlı kalkınmanın zorunlu olarak devletle birlikte gerçekleştirilmesi anlamına gelen yukarıdaki “halkçı-demokratik” dönüşümler, kapitalizmi zayıflatmak bir yana, dinamize etmiştir. Nasır rejimin tercih ettiği ve milli bir söylemle de bütünleştirilen ithal ikameci kalkınma programları, küçük sermaye gruplarının önünü açan, iç pazar için üretim yapan küçük sanayinin hızla büyümesi sonuçlarını doğurmuştur. En önemlisi de, 1956'dan itibaren geniş çaplı “millileştirme”lere girişilmesine ve 1960'ların sonuna doğru temel sanayi sektörleriyle, bankacılık, sigortacılık alanları devletin kontrolüne geçmiş ve tarımda önemli düzeyde kooperatifleşme sağlanmış olmasına karşın, kapitalist sermaye birikim süreci devam etmiş ve Nasır rejiminin milliyetçi, sosyalizan ve islamist söylemli ekonomi politikaları Mısır'ın iç sınıfsal yapısıyla bütünleşik biçimde, kapitalist sermaye birikim sürecinin nesnel temellerini yeniden üretmiştir. Nasır öncesi Mısır'ın sınıfsal yapısına dönük çalışmaların, önemli ayrımlarına karşın ortaklaştıkları başlık, egemen sınıf olarak büyük toprak sahiplerinin görülmesidir. Gelişkin olduğu belirtilen Mısır ticaret burjuvazisini de yine bu sınıfın oluşturduğu kabul edilmektedir. Hatta toprak sahiplerinin, yerli sanayi burjuvazisini etkisizleştirmek için mücadele ettiği vurgulanmaktadır.¹⁵⁰ Mısır'daki toprak dağılımını ve sanayi yatırımlarını açıklamayı amaçlayan yukarıdaki verilerle birlikte, genelleştirilen sınıfsal yapının bir uyum oluşturduğu söylenebilir.

---

¹⁵⁰ M. Hussein, *Class Conflict in Egypt 1945-1970*, New York: Monthly Review Press, 1977, s.22-23'den ve Abdel – Melek, *Egypt: Military Society*, s.10-38'den Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.80

Emrealp, Türkiye-Mısır-Peru örneklerini incelediği çalışmasında bunların sınıfsal yapısını daha kesin biçimde dile getirmektedir:

“Bu ülkelerin tümünde, hiç biri tam anlamıyla egemen olmayan birden çok üretim tarzının birlikte var olduğu gözlenmektedir. Bundan ötürü iktidar bloku içerisinde bu tarzlarla örtüşen sınıflar ve bunların bölümleri hakim sınıf veya bölüm durumuna gelmiyorlar. Söz konusu ülkelerde kapitalist üretim tarzının çok belirgin bir tırmanış içerisinde olduğu gözlenmekle birlikte bu tarzın egemenliği, tartışma konusu. Kapitalist ilişkiler büyük oranda yabancı sermaye tarafından özendirilmekte; ancak bu, kapitalist üretim tarzının egemenliği ile eş anlamlı değil. Bu toplumlar kapitalist üretim ilişkilerinin yanısıra kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri ve bunlarla örtüşen sınıflarca da niteleniyor. Kapitalist sınıfın de sanayici kesim çevresinde odaklaşabilmiş değil. Yerli kapitalistler birbirinden nitelik açısından oldukça farklı alanlara yatırım yapırlarken yabancı sermaye, ekonominin en karlı ve üretken sektörlerine yoğunlaşıyor. Sonuçta, yerli egemen sınıfların farklı alanlara yayılmış bir ekonomik tabanı bulunması ve bunların dünya pazarına olan bağımlılığı, burjuvazinin sanayici kesimine ket vuruyor.”¹⁵¹

Burada önemli olan, Nasır rejiminden önce kapitalist birikim sürecinin ve burjuva sınıfın mutlak egemenliğinin öne sürülmesi olanaksız görünmesine karşın, 15 yıllık (1967 İsrail yenilgisiyle başlayan “ekonomik reform” dalgasını rejimin çözülüşü olarak görebiliriz) Nasır rejiminin ardından iç pazarı kontrol eden, ticarete ve tarıma hakim olan bir kapitalizmin ve yerli burjuvazinin Mısır’daki egemenliğinin tartışmasız hale gelmesidir.

Burada ekonomik ve siyasal alana dönük şematizasyonun getireceği belli sorunları göze alarak, Nasır rejimi için belli sonuçlara varabiliriz. 1952 siyasal rejimi öncesindeki farklı üretim tarzları birlikteliğinin yarattığı üretim ilişkilerinin, dünya kapitalist iş bölümünün ve iç pazarın gerektirdiği kapitalist gelişmeyi yavaşlattığı, siyasal krizlere de yol açan bu kesitin, kapitalist sermaye birikim sürecini örgütleyecek bir rejim değişikliğine neden olduğunu, yeni

---

¹⁵¹ Emrealp, s.85-86

rejimin de devlet odaklı bir kalkınma projesiyle ile ithal ikameci bir iç pazar koruyuculuğuna yönelmesinin, 15-20 yıllık dilimde, yerli kapitalist sınıflara sermaye birikim sürecini üstlenecek nesnellikler oluşturduğunu, elde edilen artı değerın dağıtımında toplumun her kesiminin gözetilmesinin ideolojik düzeylerle desteklenmesi rejimin toplam görünümünü farklılaştırdığını söyleyebiliriz.¹⁵²

C. Nasır Rejiminin Çözülüşü

Devlet odaklı kalkınma ve ithal ikameci sanayileşme 1930'lardan itibaren az gelişmiş ekonomiler tarafından, belli düzeylerde ve çeşitli siyasal rejimler eliyle 1970'lere kadar tercih edilen ekonomi politika olmuştur. Sermaye birikim biçiminin yeniden örgütlenişi olan bu ekonomi politikalar, beklenen sonuçları vermiş, iç pazarı ve yerli sermaye sınıfları üretim ilişkilerini kapitalize edecek niteliğe kavuşturmuştur.

II. Dünya Savaşı yıkımının ardından dünya ekonomisindeki büyümenin 1970'lerin başında sarsıcı şekilde hissedilen krizle birlikte son bulması, devlet odaklı sermaye birikiminin ve ithal ikameciliğin de terk edilmesine neden olmuştur:

“...Yirminci yüzyıl boyunca yer alan Üçüncü Dünya ulusal kurtuluş hareketlerinin sloganları da milliyetçilik ve devletçilik temaları etrafında, bu iki unsuru kalkınmanın koşulu olarak gören, kalkınmayı da ilericilik ile bir tutan bir doğrultuydu. Dünya'nın her yanına egemen olan bu yapı 1970'lerle birlikte değişmeye başladı. Bunalım ilk olarak az gelişmiş ülkelerde hissedildi. 1970'lerde ithal-ikameci sanayileşme politikalarına son verilirken, değişen sınıf dengeleri siyasal yapılara da yansıdı ve günün moda stratejisi olan ihracata dönük gelişme modeli askeri yönetimlerce uygulamaya kondu. Bu değişim gitgide merkez ülkelere de yayıldı. Keynesci ekonomi politikalarının yerini Friedmancı politikalara bırakması ile birlikte siyasette de ciddi bir sağa kayış gözlemlendi. Emek ile sermaye arasındaki gelir bölüşümü dengesi bozulurken, bunun temel oluşturduğu sosyal

---

¹⁵² Gülaip, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, s.121 ve 128

demokrat ittifaklar da çözülmeye başladı. Kapitalist dünyanın her iki ucunda da bireycilik ideolojisi yükselmeye başladı.”¹⁵³

Gülalp’ın ulaştığı sonuçlar, Nasır rejiminde 1968 “ekonomik reformları”yla kendini gösteren “liberalleşme” eğiliminin, dünya kapitalizmindeki değişim ve yeni dönemle olan paralelliklerini oluşturmamıza olanak vermektedir. Paralellik tesadüfi değildir ve hem Nasır rejiminin tercih ettiği ekonomi politikaların nedenlerine, hem de bunların terkediliş sürecine dikkat çekmektedir. Nasır rejimi başlarken de biterken de Üçüncü Dünya’daki kategorik değişimi yansıtmaktadır.

Sermaye birikim süreçlerinin siyasal sınıf mücadeleleri dolayısıyla neden olduğu rejim değişiklikleri, bu nedenle siyasal krizlerle birlikte gerçekleşmiştir. Nasır’ın iktidara gelişi genellikle 1948 Arap-İsrail savaşına ve Araplar’ın savaşta aldığı ağır yenilgiye dayandırıldığını yukarıda görmüştük. Aynı şekilde rejimin çözülüşü de 1967’de Mısır’ın İsrail tarafından yenilgiye uğratılmasında aranmaktadır. Yenilgi rejimin çözülüşünü hızlandırmıştır. Ancak yenilgiden önce Mısır iç sınıfsal yapılanması, kapitalizminin geldiği düzey ve dünya ekonomisindeki yapısal değişimler rejimin altını boşaltmaktaydı. Öyle ki Nasırın artı değer dağıtımında kendilerine “cömert” davrandığı toplumsal kesimler, 1965’ten itibaren rejime karşı kırlarda isyan denebilecek hareketlere yönelmişlerdir. Yine Port Said’de büyük grevler aynı yıllarda yaşanmıştır.¹⁵⁴

Nasır Rejiminin “bir geçiş dönemi yaşayan Mısır’da ortaya çıkan güçler dengesi üzerine inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Toplumsal dengeye ağırlıklarını koyan kapitalist unsurların dengeyi kendi yararlarına bozması, Nasır yönetiminin dayandığı temellerin ortadan kalkmasını nitelemekte”dir.¹⁵⁵ “Toplumsal denge” halini Nasır rejiminin “görece özerkliği”nin nedeni olarak da ele alan Emrealp’in değerlendirmesi, kendisiyle çelişik gibi duran bir sonuca işaret etmektedir. O da

---

¹⁵³ Gülalp, s.128-9

¹⁵⁴ Peter Johnson, “Egypt Under Nasser,” *Merip Reports*, No.10, Temmuz 1972, pp.3-14

¹⁵⁵ Emrealp, *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, s.170.

“toplumsal denge”nin “kapitalist unsurlar” yararına bozulmasını koşullayan sermaye birikim sürecinin, “görece özerk” devlet tarafından yapılandırılmış olmasıdır. Bu alandaki tartışma bir yana bırakılırsa, Nasır rejiminin geriye çekiliş i sermaye birikim süreçlerinin siyasal sınıf mücadelelerinin çeş itli biçimler altında yol açtığı rejim değ iş iklikleriyle açıklamak olanaklı durmaktadır.

SONUÇ

Nasır rejiminin tercih ettiği ekonomik politikalar, siyasal ve sosyal projeler, II. Dünya Savaşı sonrası, ekonomik süreç olarak sermaye birikiminin yeniden örgütlenişi olarak da adlandırılabilir, Üçüncü Dünya ülkelerinin hızlı kalkınma programlarının tipik ve radikal bir versiyonuydu.

Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişkin olmayan ekonomik yapıları, uzun sömürgecilik geçmişleri, dünya kapitalizm haritasında hem çevrede hem de belirsiz renklerle yer almaları bu dünya devletlerini, 1950'lerden itibaren devlet merkezli kalkınmacılıkla hızlı sanayileşme yoluna itmiştir. Az gelişmiş toplumsal formasyona sahip bu ülkelerin “devletçilik” uygulamaları milliyetçi bir totallikle birleşerek “anti emperyalist” bir görünüm almıştır. Ancak kalkınma hedefine kilitlenen devletin tercih ettiği ekonomi-politikanın doğrusal olarak kapitalistleşme mi yoksa sosyalist uygulamaların ulusal tonlarla renklendirilmiş hali mi olduğu sorusu tartışılmaya devam etmektedir.

Başka bir örneğini 1930'lar Türkiye'sinde gördüğümüz devlet merkezli sermaye birikim sürecinin iktisat dilindeki tercümesi kalkınmacılık olmuştur. Genellikle asker ve/veya seçkin bürokrat kadronun yönetimini elinde tuttuğu Üçüncü Dünya devletinin, sermaye birikim sürecinde belirleyici olduğu genel olarak kabul edilmektedir

Devlet odaklı ve aynı zamanda bütünsel bir nitelik taşıyan Üçüncü Dünya kalkınmacılığı siyasal ve toplumsal düzeyde modernleşmenin taşıyıcısı olmuştur. Nasır rejimi de Arap modernizminin en etkili uğraklarından birini oluşturmaktadır. Arap modernizmi II. Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden yıllarda, kendisini Arap ulusçuluğu ve birliği biçiminde, daha çok siyasal başlıklarla ifade ederken, İslam'ın ekonomik dönüşümlerin ve bu alandaki yeniden örgütlenişin ideolojisi haline getirilmesi ise Nasır rejiminin vurgulanması gereken özelliğidir. Anti-modernist bir alanda yer tuttuğu düşünölen İslam'ın

popülerleştirilerek, yukarıdan aşağıya ve bütünlüklü bir kalkınmanın içinde kültürel ve sosyal düzeylerde yeniden üretilmesi dini, modernizmin referansı haline getirmişti. Kalkınmacılığın kapitalizmin güçlenmesi, modernleşmenin de Batı tarzı bir hayatın kabulü anlamına geldiği akılda tutulunca çelişik bir tabloyla karşı karşı kaldığımız düşünülebilir. Mısır örneğinde çelişkiyi giderici öğeler başında, kültürel düzeyde İslam’la “barışıklık” ve gelir bölüşümünde “halkçı” uygulamaların varlığıdır. Bunlar, orta vadede Mısır’da kapitalist üretim ilişkilerinin egemenliğini ve ülkenin dünya kapitalizmiyle daha ileri düzeyde bütünleşmesini beraberinde getirecek uygulamaların sorgulanmasının önüne geçmiştir.

Kapitalizmin klasik gelişim seyrinde, burjuvazinin gerçekleştirdiği ekonomik dönüşümleri, az gelişmiş toplumlarda devletin üstlenmesi, kalkınmacılıkla birlikte devletin rolünü ve sınıfsal “doğasını” da tartışmaya açmıştır. Kapitalist üretim tarzının gelişmişlik düzeyinin diğer üretim tarzlarına da olanak tanıdığı ve kapitalist üretim ilişkilerinin “mutlak” egemenliğinin oluşmadığı bir yapıyı yansıtan az gelişmiş toplumsal formasyon, bu toplumsal formasyon içinde sınıfların siyasal konumlanışları, ittifakları, klasik devlet teorilerinin sınırlarını zorlamıştır. Sermaye birikim biçiminin “devletçilik” rejimiyle sürdürüldüğü az gelişmiş ülkelerde, devleti kapitalist sınıf egemenliğine dayalı olarak “araççı” bir modelle açıklamak sorunlu görünmektedir. Bu ülkelerde sınıflar ittifakının iktidarı “paylaştıkları” söylenebilir. Hem farklı üretim tarzlarının birlikte var olması hem de bu biraradallığın yarattığı geçici “denge” halinin devlete “görece özerklik” kazandırdığı tezi, az gelişmiş toplumlardaki devleti anlamak için de model olarak kullanılmıştır.

Sermaye birikim süreçlerinin çeşitli biçimlerinin, siyasal sınıf mücadeleleri dolayısıyla belirlediği devlet rejimlerinin niteliğinin, devletin sermaye birikim süreçlerinin korunmasındaki ve yeniden üretilmesindeki rolüyle anlamaya çalışan ve devletle sınıflar arasındaki ilişkiyi sermaye birikim

sürecindeki nesneliklerde arayan yaklaşım “araççı” ve “yapısalcı” tezlerin dışına çıkılmaya çalışılmıştır.

1952 darbesiyle iktidara gelen Nasır’ın ekonomik ve siyasal projelerini kalkınmacılık ve sanayileşme temelleri üzerinde şekillendirmesi, rejimin “Batı’ya yetişme” sendromuyla “modernleşme ütopyası”nı benimsediğini çağrıştırmaktadır. Nasır iktidarının, ulusal iç pazarın ve sanayileşmenin önünde engel olarak gördüğü büyük toprak sahipleri rejimini kentli sınıflar ve yoksul köylülerle birlikte tasfiyeye yönelmesi, “ulusal sermaye”nin desteklenerek sanayinin geliştirilmesi, İslami ideolojinin dünyevileştirilerek “resmi ideoloji”nin önemli unsuru haline getirilmesi, ulusçuluğun tarihsel referanslarla ve Arap toplumlarını kapsayacak bir biçimde yeniden üretilerek “tek devlet” savunusuna dönüştürülmesi, rejimin “yukarıdan aşağıya modernleşme” projesinin uğrakları olarak görülebilir.

Sonuç olarak Nasır’ın iktidara gelişinden itibaren, rejimin büyük toprak sahiplerine yönelik radikal projeleri hayata geçirdiği, yabancı yatırımların hemen hepsinin devletleştirdiği, beş yıllık kalkınma planlarının uygulanması gibi ekonomi politikalarla kamusal yatırımları artırdığı, artı değer dağıtımının “halkçı” biçimde gerçekleştirdiği ve bunların genel olarak “sosyalist dönüşümler” olarak nitelendiğini açıklamaya çalıştık.

Ancak ulusal pazarın güçlendirilmesi gereğinin bir sonucu olarak ithal ikamesinin tercih edilmesi, uluslararası kapitalist iş bölümünün ve Mısır’daki sermaye birikim düzeyinin gerekli hale getirdiği hızlı kalkınmanın, zorunlu olarak devletle birlikte gerçekleştirilmesinin “sosyalist dönüşümler” olarak yorumlanabildiği oranda, kapitalist üretim tarzının 15 yıl gibi bir sürede egemen olmasını da beraberinde getirmiştir. Rejim, Mısır’ın iç sınıfsal yapısıyla bütünleşik biçimde, kapitalist sermaye birikim sürecinin nesnel temellerini yeniden üretmiştir.

KAYNAKÇA

Abd-El Malik, Enver. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. Çev. Adnan Cemgil. İstanbul:Altın Kitaplar, 1977.

Abu El-Feth, Ahmet. *Mısır İhtilalinin İç Yüzü ve Nasır*. Çev. Nusret Kuruoğlu. İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi, 1965.

Abdunnasır, Cemal. *Arap Devriminin Yöntemleri*. Çev. M. Emin Bozarlan. İstanbul: Habora Kitapevi, 1970.

Amin, Samir. *Avrupamerkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*. Çev. Mehmet Sert. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

Başkaya, Fikret. *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005.

Chaliand, Gerard. “Üçüncü Dünyanın Ortaya Çıkışı Üzerine Düşünmek” *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

Chang, Ha-Joon. *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. Çev. Tuba Akıncılar Onmuş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Cooper, Mark N. “State Capitalism, Class Structure, and Social Transformation in The Third World” *International Journal of Middle East Studies*, vol. 15, no 4, 1983, s. 451-469.

Cordelier, Serge. *Üçüncü Dünyanın Sonu*. Çev. Ahmet İnsel, Burak Gülbüz, Ayça Akarçay. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Çulhaoğlu, Metin. *Bin Yılın Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.

Çulhaoğlu, Metin. “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 3. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.171

Devrimler ve Karşı Devrimler Tarihi Ansiklopedisi. İstanbul: Gelişim Yayınları, 1987.

Emreal, Sadun. *Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1984.

- Ersoy, Melih. Der. *Emperyalizm Bağımlılık ve Gelişme Üzerine*. Ankara: V Yayınları, 1992.
- Fahmy, Khaled. *All the pasha's men: Mehmet Ali, his army, and the making of modern Egypt*. New York: Cambridge University Press, 1997.
- Guitard, Odette. *Üçüncü Dünya*. çev. Ahmet Angın. İstanbul: Akşam Kitap Kulübü, 1966.
- Gülalp, Haldun. *Gelişme Stratejileri Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt Yayınları, 1983.
- Gülalp, Haldun. *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*. Çev. Osman Akınhay, Abdullah Yılmaz. İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- Güler, Zeynep, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yeni Hayat, 2004.
- Heykel, M. Hasaneyn. *Kahire Dosyası*. Çev. Berin Büktaş. Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.
- Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alagon. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- İnayet, Hamid. *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. Çev. Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997.
- İnsel, Ahmet. *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*. Çev. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- İnsel, Ahmet. *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*. İstanbul: Birikim Yayınları, 2003.
- Issawi, Charles. *Egypt in Revolution. An Economic Analysis*. 1. Baskı. London: Oxford University Press, 1963.
- Johnson, Peter. "Egypt Under Nasser", *Merip Reports*, No.10, Jul., 1972, pp.3-14
- Kazgan, Gülten. *İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Keyder, Çağlar. *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Keyder, Çağlar. *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

- Köker, Levent. *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Laclau, Ernesto. *İdeoloji ve Politika*. İstanbul: Belge Yayınları, 1988.
- Mansfield, Peter. *Mısır İhtilali ve Nasır*. Çev. Ergün Tuncalı. İstanbul: Akşam Kitap Kulübü, 1967.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli.. Ankara: Sol Yayınları, 1999.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Devlet ve Hukuk Üzerine*. Çev. ve Der. Rona Serozan. İstanbul: May Yayınları, 1977.
- Mitchell, Timothy. *Colonizing Egypt*. Berkley: University of California Press, 1991
- Moore, Stanley W. *Marx, Engels, Lenin'de Devlet Kuramı*. İstanbul: Simge Yayınevi, 1989.
- O' Brien, Patrick. *The Revolution in Egypt's Economic System. From Private Enterprise to Socialism, 1952-1965*. London: Oxford University Pres, 1966.
- Owen, Roger ve Pamuk, Şevket. *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2002.
- Öztürk, Nazım. *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*. 1 Ankara: Roma Yayınları, 2005.
- Partant, François. *Kalkınmanın Sonu*. Çev. Fikret Başkaya. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2002.
- Şenses, Fikret (Yayına Hazırlayan). *Kalkınma İktisadi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Turhan, Mehmet. *Siyasi Elitler*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1991.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünyası Ekonomisinin Kökenleri*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Bakış Yayınları. 2004.
- Waterbury, John. *The Egypt of Nasser and Sadat. The Political Economy of Two Regimes*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Waterbury, John. *Sonsuz Yanılgılar Karşısında (Hindistan, Meksika, Mısır ve Türkiye'de Kamu Girişimi ve Devlet Gücü)*. Çev. Muhsin Mengütürk ve Nesrin Nas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Weiss, Linda ve Hobson, John M.. *Devletler ve Ekonomik Kalkınma Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz*. çev. Kıvanç Dünder. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.